

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

A Comparative Study on the Cultural and Temporal Content of the Yazdgerdi Journal and Shiite Calendars (With Emphasis on Sheikh Mufid's Shiite Path)

Ali yazdani

1. Assistant professor of Farhangian University, Tehran. Iran. (Corresponding Author). E-mail: ali.yazdania@cfu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 12 Jan 2024 Revised: 02 July 2024 Accepted: 17 November 2024 Published online: 12 Dec 2024 Keywords: <i>Yazdgerdi Iran Calendar Shiite Calendar Tavarikh al-sharie Masar al-Shia</i>	One of the cultural manifestations and civilization of human societies are the calendars that have been created and spread among them. In addition to being a sign of social order and discipline, calendars; It is also a sign of their culture and worldview. Iranian society has faced various ups and downs in its historical course in terms of cultural and civilizational background and historical need for discipline in governance and social culture. Among these are the Iranian and Shia calendars, which were created by two different cultures with two different views and approaches. The Iranian Gahnameh was influenced by the Zoroastrian religion of Iran before Islam and Shia piety was also influenced by the new religion. Examining these two types of calendars enables a better historical-cultural judgment regarding the encounter between these two cultures. The main question in this article is what was the cultural and temporal content, similarities and differences of these two types of calendars? Both the Iranian-Yazdgerdi calendar and the Shia-Imami calendar are the heirs of their predecessors. But these calendars are related to Iran's geography in terms of content. Backgrounds, factors and political pressure from the government have been effective in the name and content of the calendars, and the colorful and significant cultural content of each has been tied to the political, religious, moral and emotional approach. Happy days in both calendars are much more colorful than sad days. However, the Iranian calendar is a numerical and quantitative calendar, but the Shiite calendars are intuitive and qualitative calendars
Cite this article: yazdani, Ali (2024). A Comparative Study on the Cultural and Temporal Content of the Yazdgerdi Journal and Shiite Calendars (With Emphasis on Sheikh Mufid's Shiite Path) <i>Iranian Civilization Research</i>, 6 (2), 206-231.	
 © The Author(s). DOI: 10.22103/JIC.2024.23743.1346	
Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.	

English Extended Abstract

1. Introduction

Every culture has certain days and occasions that are of great importance in preserving the historical integrity and intellectual-cultural dynamism of a nation. Calendars are one of the symbols and cultural achievements of nations that, in addition to numerical data, have a great impact on societies in preserving this intellectual and cultural heritage, giving it flow, how to give meaning to life, and considering the creation and induction of a special kind of view on days, months, and years. Therefore, cultural history research related to calendars always illuminates a wide range of aspects of their heritage. In Iranian civilization, the chronological history of Iranians is divided into before the arrival of Islam and after it. Before the arrival of Islam, the ancient solar calendar was official, and after the arrival of Islam, while maintaining the ancient tradition and improving calculations, efforts were gradually made to improve and strengthen it until, during the period of the most powerful Seljuk ruler -Malikshah Seljuk (d. 485 AH) - and under the supervision of the sage Omar Khayyam (d. 510 AH), the Iranian calendar reached its perfection in terms of time accuracy.

2. Research method

The data of the present research has been collected by library method. The tools of information collection have been written sources, receipts, databases, computer networks and the like. An attempt has been made to examine and analyze the similarities and differences between the two types of Iranian and Shiite calendars in terms of the way they look at the number of times and the content of the calendar by describing and analyzing the calendar data. In the parts where there is significant and documented information, the analysis and explanation of the data will be based on them, and in the parts where the documents and evidence are insufficient, the events will be reconstructed and explained by using the structuralist method and using general knowledge of the cultural, social, political and economic structure, etc. of Iranian society and Islamic teachings.

3. Discussion

Iranian culture and civilization is a flourishing and effective civilization with a capacity for intellectual and experiential richness with a thousand-year-old foundation that faced the disruption of cultural relations and structure after the fall of the Sassanid state, faced a historical challenge and faced the bad cultural policies of the Arab conquerors in confronting Iranian culture and society.

Iranians, out of necessity and in order to preserve and restore their cultural authority and identity, and to escape the humiliation of newcomers and the hope of returning to their former position and glory, used various methods such as cultivating scientists, writing books, promoting and teaching music, being in the circle of rulers, and using identity recording tools such as calendars. On the other hand, the internal conflict of the Arab conquerors over the succession that led to the emergence of Islamic religions after the death of the Holy Prophet (PBUH), led to the efforts of the masters of these religions to introduce their identity in various formats, including the use of calendars to consolidate this identity. The presence of this new society in the cultural geography of Iranians led to a two-way encounter and cultural influence and impact that, despite extensive research, has neglected, unknown or little-known components and periods. Hence, there are many grounds for this type of studies and research with a comparative and comparative approach.

English Extended Abstract

Especially in the field of cultural history, which is a new science, the necessity of addressing these issues is twofold. The lack of comparative studies between the intellectual-cultural contents and symbols of Iranians and other societies, such as the Iranian calendar and religious calendars, is one of these shortcomings that this research has attempted to address. Therefore, studying religious calendars, including Shiite calendars created by Shiite elites, and comparing them with the Iranian calendar, which is another type of calendar in history, is a necessity for us Iranians, who are both heirs to Iranian and Shiite culture, which will lead to a better understanding of Iranian culture, Shiite culture, the type of perspective presented in these calendars, and how to model the spiritual content of these calendars.

Also, studying the Shiite calendar is important for us Iranians from another perspective, because these calendars and their contents have been factors in the spread of Shiism in Iran. Especially in times when the government and political management of society were in the hands of Shiite Iranians. Therefore, understanding and comparing them helps to better understand the factors of Shiism's influence and spread and how it entered and established itself in Iran.

4. Conclusion

Comparative study of these two calendars shows that these two calendars have differences and similarities in temporal and cultural content.

❖ The similarities between these two calendars can be summarized in the following:

1. Both calendars are dependent on and have relied on the calendars that preceded them.
2. Both calendars have a calendar form and shape in terms of time.
3. In both, there is calendar calculation (although with intensity and weakness). In the Yazdgerdi calendar, it is more focused, and in the Masar al-Shi'a, only the beginning of the month is discussed, and when the months end, the year also ends.
4. Both calendars have colorful and significant cultural materials and content, and both have cultural content.
5. The need to preserve the cultural identity and manage the target community is seen in both calendars.
6. There is a political, religious, moral and emotional approach in both calendars.
7. Contexts, factors, and political pressure from the government have been effective in the names and content of the calendars.
8. Both have been produced in the geographical territory of Iran.
9. Both have existed in the cultural geography of Iran.
10. There is a supernatural perspective in both.
11. There are days of sadness and happiness in both calendars.
12. Happy days in both calendars are much more numerous and more vivid than days of sadness.

❖ The differences between the two calendars in terms of time theme and cultural theme can be summarized as follows:

1. The Yazdgerdi calendar is an astronomical and solar calendar, but the Masar al-Shi'a calendar is a lunar calendar and relies on the movement of the moon.
2. The Yazdgerdi calendar has a precise time theme, and in it the divisions of time: year, month, week, week, day and night... and leap years are seriously taken into account, but these things do not exist in the Masar al-Shi'a.

English Extended Abstract

3. The beginning of the month in the calendar is based on the end of the number of days; but in the Shiite calendar, the beginning of the month is based on the rising of the moon in the sky and its observation, and the end and beginning of the year were measured in the same way. In other words, the Iranian calendar is a numerical and quantitative calendar, but the Shiite calendar is an intuitive and qualitative calendar.
4. Days of celebration and joy or sorrow occur earlier in terms of period in the Shiite calendar, which is lunar, but in the Iranian calendar, attention was paid to their stability and unchanging.
5. The Iranian calendar paid attention to the theme with a civilizational perspective and civilizational needs, but in the Shiite calendar, it dealt with the theme with a political-religious perspective and a theological approach.
6. In the Shiite calendar, the description of historical events is clearly visible and has historical implications, but in the Iranian calendar, these cases are very pale and insignificant.
7. Happy and sad days in the Yazdgerdi calendar are considered socially, but this aspect is not emphasized in the Shiite calendar.
8. The Iranian calendar was compiled with a civilizational perspective and a combination of a worldly and a transcendental perspective to respond to the two needs of a civilized society, to meet the computational needs such as calculating tax periods, agriculture, etc., and religious-cultural needs. But the Shiite calendar has sought to respond to the religious and intellectual needs of the Shiite community only with a religious perspective and a transcendental (divine) perspective.
9. Happy times in the Iranian calendar are derived from the Iranian worldview and civilization, especially agriculture, which is manifested in the celebrations of Mehregan, Yalda, Nowruz, etc., but in the Shiite calendars, they are derived from the religious worldview and the notes of the leaders, important Shiite days and a manifestation of differences with other Islamic sects.

بررسی تطبیقی در برآمد محتوای فرهنگی و زمانی گاه نامه یزدگردی و تقویم های شیعی

(با تاکید بر مسار الشیعه شیخ مفید)

علی یزدانی احمدآبادی^۱ ^۱. گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: ali.yazdania@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	یکی از مظاهر فرهنگی و تمدن جوامع انسانی، تقویم‌هایی است که میان آنها بوجود آمده و رواج پیدا کرده است. تقویم ها علاوه برآنکه نشانه ترتیب و انضباط اجتماعی است؛ نشانه نوع فرهنگ و جهان بینی آنها نیز می باشد. جامعه ایرانی به لحاظ سابقه فرهنگی و تمدنی و نیاز تاریخی برای انضباط در حکومت داری و ارتباط با فرهنگ اجتماعی، در سیر تاریخی خود با فراز و فرودهای گوناگونی در این زمینه مواجه بوده است. از این جمله تقویم های ایرانی و شیعی است که توسط دو فرهنگ متفاوت با دو نوع نگاه و رویکرد متفاوت ایجاد شده اند. گاهنامه ایرانی تحت تاثیر دین زرتشت در جغرافیای فکری و فرهنگی ایران پیش از اسلام قرارداشت. تقویم های شیعی هم، تحت تاثیر دین جدید(اسلام) و نوع نگاه شیعیان در جغرافیای سرزمینی مسلمانان بوجود آمد. بررسی این دو نوع تقویم دآوری بهتر تاریخی- فرهنگی را نسبت به مواجهه این دو فرهنگ امکان پذیر می کند. در این پژوهش، با توجه به نیاز و ضرورت فهم ماهیت و فرهنگ اجتماعی بر پیدایی این تقویمها، در صدد ارائه و بررسی محتوای فرهنگی و زمانی، شباهتها و تفاوتهای این دو نوع تقویم هستیم. در این راستا، داده ها پس از اخذ و استخراج، با روش کتابخانه ای و به شکل توصیفی- تحلیلی، بررسی و تبیین شده اند. دستاورد این پژوهش نشان میدهد گاهنامه ایرانی- یزدگردی و تقویم شیعی- امامی شباهتهایی به یکدیگر دارند. این تقویمها، وارث تقویم های پیش از خود بوده و از جهت محتوایی با جغرافیای سرزمینی و فرهنگی ایران ارتباط داشته اند. همچنین زمینه ها، عوامل و فشار سیاسی از سوی حاکمیت در نام و محتوای تقویمها موثر بوده است. به همین دلایل درونمایه فرهنگی و قابل توجه هریک را با رویکرد سیاسی، مذهبی، اخلاقی و عاطفی گره خورده است و روزهای شاد در هردو تقویم بسیار بیشتر و پررنگ تر از روزهای غم هستند. باین همه تفاوتی مهم در این دو تقویم مشاهده میشود. گاهنامه ایرانی، تقویمی عددی و کمی است اما تقویم های شیعی، تقویم هایی شهودی و کیفی هستند.
کلیدواژه ها: گاهنامه یزدگردی ایران تقویم شیعی تواریخ الشریعه مسار الشیعه.	
استناد: یزدانی احمدآبادی، علی (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی در برآمد محتوای فرهنگی و زمانی گاه نامه یزدگردی و تقویم های شیعی (با تاکید بر مسار الشیعه شیخ مفید). پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۲)، ۲۳۱-۲۰۶.	
DOI: 10.22103/JIC.2024.23743.1346	
 © نویسندگان.	
ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.	

۱. مقدمه

پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) دوره گسترش تفکر اسلامی به عاملیت اعراب مسلمان راه به سوی مناطق فرامرزی جزیره العرب گشود و به سرعت بر جوامع آن روزگار، غلبه سیاسی یافت. در این بین تنها سرزمین و تمدنی که به طور کامل به تصرف اعراب صدر اسلام درآمد، تمدن ایرانی بود. برای فهم بهتر کافی است به فتح قسطنطنیه مرکز امپراتوری روم شرقی (سال ۸۵۷ هـ.ق) توجه کنیم که پس از ۹ قرن و پس از تغییرات فکری و فرهنگی و فروکش کردن تفکرات فاتحان صدر اسلام و توسط سلطان محمد عثمانی که از مادری مسیحی زاده شده بود، رخ داد.

۱-۱. بیان مسئله

فرهنگ اسلامی در همنشینی دو سویه با موارث فرهنگی های رایج روزگار همچون ایرانی، قبطی، زرتشتی، مسیحی و...، فرهنگ و تمدنی با نام فرهنگ و تمدن اسلامی پدید آورد. تا آنجا که آدام متز، از آن دوره به دوران طلایی تمدن اسلامی یا رنسانس اسلامی یاد می کند (متز، ۱۳۶۴: ۴۷، ۱۳۲، ۱۶۱، ۱۸۵). فرهنگ کهن و باشکوه قوم ایرانی از جمله نخستین فرهنگ هایی بود که اعراب مسلمان پس از خروج از جزیره العرب با آن مواجه شدند و بنا به داده ها و مستندات تاریخی طی سه قرن نخست هجری مواجهه های گوناگونی چون تحقیر و تبعیض یا اخذ و اقتباس و استثمار میان این دو فرهنگ رخ داد و بیش از سایر نقاط بر شکوفایی و رونق جوامع آن روزگار تاثیر داشت (یزدانی، ۱۳۹۵: ۷. برای مطالعه بیشتر: محمدی ملایری، ۱۳۷۹: ۱۲۵/۱-۱۵۰).

گاهنامه های یکی از موارد بررسی این مواجهه هستند که علاوه بر داده های عددی؛ در حفظ میراث فکری و فرهنگی، جریان بخشی، چگونگی معنا بخشی به زندگی و با توجه به ایجاد و لقاء نوع نگاه خاص به روزها، ماهها و سالها، تاثیر فراوانی در جوامع دارند. از این رو پژوهش های تاریخ فرهنگی مرتبط با تقویم جوامع انسانی همواره زوایایی گسترده ای از میراث فکری، فرهنگی و تاریخی آنان را روشن می کند. از جمله آنها، تقویم یزدگردی و تقویم های شیعی می باشند که توجه به درونمایه زمانی و فرهنگی، بررسی شباهتها و تفاوت ها و چگونگی مواجهه با موضوعات اجتماعی و انعکاس آنها در این تقویم ها (با توجه به تغییرات و تحولات همه جانبه در جامعه ایرانی، دغدغه و مسئله این پژوهش است.

در مقاله حاضر تلاش می شود که با توصیف و تحلیل داده های تقویمی، شباهت ها و تفاوت های دو نوع تقویم ایرانی و شیعی از جهت نوع نگاه به شمار زمان و محتوای تقویمی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و پاسخ های مستندی به این سؤال داده شود که از منظر شمار زمان و مفاد فرهنگی، چه تفاوت ها و شباهت هایی میان این دو تقویم وجود دارد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

مطالعات مقایسه ای و تطبیقی در موضوعات تاریخی بسیار کم و در حوزه تاریخ فرهنگی بسیار ناچیزتر انجام شده است. در مورد موضوع مطرح شده در این مقاله تا کنون هیچ مقاله و یا کتابی با نگاه مقایسه ای نگاشته نشده است و تنها مطالبی در قالب مقالات یا کتاب و گاه به صورت جسته و گریخته (مانند اطل شیعه) تنها به یکی از این تقویمها و به صورت جدا گانه پرداخته اند. از این میان می توان در مورد تواریخ الشریعه تنها به سه نوشته اشاره کرد. مقاله محمدرضا حسین جلالی (۱۳۸۶) با عنوان «سیری در مسار الشیعه»؛ مقاله مهدوی دامغانی (۱۳۸۹) با عنوان «بررسی کتاب مسار الشیعه فی مختصر تواریخ

الشریعه» از مهدوی دامغانی و گزارش بسیار کوتاهی در کتاب «اطلس شیعه» رسول جعفریان اشاره کرد. در مورد گاهنامه ایرانی - زرتشتی نیز آثار کمی منشتر شده است که از این میان میتوان به کتاب گاهنامه زردشتی از اردشیر آذرگشسب، گاه شماری و جشن های ایران باستان از هاشم رضی، جشنهای ایرانیان از عسکربهرامی و بخشی از کتاب ایران در زمان ساسانیان از آرتور کریستین سن و مقالاتی مانند: اثر عباس ریاضی کرمانی (۱۳۵۲) با عنوان «گاه شماری در ایران باستان» که بسیار کوتاه به بررسی ریشه نام گاهنامه یزدگردی و مقاله جالب حسین عابد دوست و حبیب الله آیت اللهی (۱۳۸۹) با موضوع «سیر تغییر و تحول تقویم در ایران و تحلیل نمادهای کهن گاه شماری ایرانی در تقویم های رومی دوره اسلامی» که تنها به بکارگیری نمادها و صورت های هنری ایرانی در تقویم های اسلامی پرداخته است اشاره کرد.

۱-۳. ضرورت پژوهش

فرهنگ و تمدن ایرانی فرازی شکوفا و اثربخش با ظرفیت غنای فکری و تجربی با پشتوانه ای هزارساله است که در مواجهه با برهم خوردن مناسبات و ساختار فرهنگی پس از سقوط دولت ساسانی، در چالشی تاریخی و در رویارویی با سوء سیاست های فرهنگی فاتحان عرب در مقابله با فرهنگ و جامعه ایرانی، قرار گرفت.

ایرانیان بنا به ضرورت و جهت حفظ و بازیابی اقتدار و هویت فرهنگی خود و رهایی از تحقیر تازه واردان و امید به بازگشت جایگاه و شکوه پیشین؛ از روشهای مختلفی همچون دانشمند پروری، نوشتن کتاب، ترویج و آموزش موسیقی، حضور در حلقه حاکمان و استفاده از ابزارهای ثبت هویتی مانند تقویم بهره می بردند. از سوی دیگر نزاع درونی فاتحان عرب بر سر جانشینی که پس از رحلت رسول گرامی اسلام (ص) که به پیدایش مذاهب اسلامی انجامید؛ منجر به تلاش اربابان این مذاهب برای معرفی هویت خود در قالبهای گوناگون از جمله استفاده از تقویم ها جهت تحکیم این هویت شد. حضور این جامعه جدید در جغرافیای فرهنگی ایرانیان به مواجهه دو سویه و تاثیر و تأثر فرهنگی انجامید که به رغم پژوهشهای فراوان، اجزاء و ادوار مغفول، ناشناخته و یا کم شناخته ای دارد. از این رو زمینه های بسیاری برای این نوع مطالعات و تحقیقات با رویکرد مقایسه ای و تطبیقی وجود دارد. خصوصا در حوزه تاریخ فرهنگی که دانشی جدید است، ضرورت پرداختن به این موضوعات دو چندان می باشد. عدم وجود مطالعات تطبیقی میان مفاد و نمادهای فکری - فرهنگی ایرانیان و جوامع دیگر، نظیر تقویم ایرانی و تقویم های مذهبی، یکی از این کاستی هاست که تلاش شده در این پژوهش به آن پرداخته شود. از این رو بررسی تقویم های دینی از جمله تقویم های شیعی که توسط نخبگان شیعه بوجود آمدند و مقایسه آنها با تقویم ایرانی که نوع دیگری از تقویم ها در تاریخ است، برای ما ایرانیان که توامان میراث بر فرهنگ ایرانی و شیعی هستیم، ضرورتی است که به شناخت بهتر فرهنگ ایرانی، فرهنگ شیعی، نوع نگاه مطرح شده در این تقویمها و چگونگی الگو برداری محتوای معنوی این تقویم ها به همراه خواهد داشت.

همچنین بررسی تقویم شیعی از جهت دیگری هم برای ما ایرانیان اهمیت دارد، چرا که این تقویم ها و مفاد آنها از عوامل گسترش تشیع در ایران بوده اند. خصوصا در دوره هایی که حکومت و مدیریت سیاسی جامعه در دست ایرانیان متشیع قرار گرفته است. بنابراین، شناخت و مقایسه آنان به شناخت بهتر عوامل نفوذ و گسترش تشیع و چگونگی ورود و تثبیت آن در ایران نیز کمک می کند.

۴-۱ روش پژوهش

داده های پژوهش حاضر به روش کتابخانه ای گردآوری شده است. ابزار گردآوری اطلاعات منابع مکتوب، فیش برداری، بانک های اطلاعاتی، شبکه های کامپیوتری و مواردی از این دست بوده اند. تلاش شده که با توصیف و تحلیل داده های تقویمی، شباهت ها و تفاوت های دو نوع تقویم ایرانی و شیعی از جهت نوع نگاه به شمار زمان و محتوای تقویمی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند. در بخشهایی که اطلاعات مستند و قابل توجهی در اختیار باشد تحلیل و تبیین داده ها بر آنها استوار می گردد و در قسمت هایی که اسناد و شواهد ناکافی باشد به روش ساختار گرایی و با استفاده از آگاهی های کلی از ساختار فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و ... جامعه ایرانی و آموزه های اسلامی، رویدادها بازسازی و تبیین خواهند شد.

ب) مفاهیم

تقویم: واژه ای عربی است. در لغت عرب به معنی تناسب و تعادل، یکبار در آیه «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (تین: ۴) قرآن کریم آمده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۴۰/۲۰). در تفسیر طبری می خوانیم: «از بهر آن گفت فی احسن تقویم که آنکه، که آدم را بیافرید؛ هیچ خلق بر پشت زمین نبود نیکوتر از آدم، از بهر آنکه خدای عزوجل او را به ید خویش بیافرید و ید این جایگاه قدرت است» (طبری، ۱۳۵۶: ۷/۲۰۳۱). در غیر قرآن به معنی محاسبه کردن و قیمت کردن چیزی، تعیین و بیان طول و عرض شهرها مانند عنوان کتاب «تقویم البلدان»[□] که به همین معنی است و به معنی محاسبه زمان، حساب یک ساله منجمان و همچنین نوشته ای که اتفاقات روزانه و یکساله در آن می آید بکار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵/۶۸۹۰، ذیل تقویم). در زبان فارسی، تقویم معادل «گاهنامه» و «گاهنامک» در فارسی میانه (زبان پهلوی ساسانی) است (کریستن سن، ۱۳۷۸: ۸۱-۹۱). «دفترالسنه»، «معرفة المواقیت»^{□□}، «تواریخ الشریعه» و... نامهای عربی دیگری هستند که در این معنا بکار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲/۱۸۹۴۲). ذیل گاهشماری) و مراد از آن چگونگی تقسیم سال مجازی (مدت زمانی که انسانها در محاسبه سال و تقسیمات آن در تقویم به کار می برند) به بخش های کوچکتر، جهت انجام امور کشاورزی، مالی، آیینی، اجتماعی، زناشویی، شرعی و انجام فرایض دینی مورد استفاده قرار می گیرد.

گاهنامه ایرانی: این واژه یک ترکیب اضافی و بیانگر تعلق آن به محدوده جغرافیای سرزمین فکری- فرهنگی ایران است و همان طور که خواهد آمد تقویم های شیعی در همین جغرافیای پدید آمده و به نحو موثری در ارتباط با تقویم و فرهنگ ایرانی قرار گرفته اند. از این رو شناخت ایران و محدوده آن به شناخت بهتر گستره فرهنگی آن و چگونگی برخورد آن با سایر فرهنگها می انجامد.

درونمایه یا مضمون: دیدگاهی است که از خواندن یک اثر و به عبارت بهتر از خوانش یک اثر دریافت می شود. به عبارت دیگر درونمایه، فکر و اندیشه حاکم بر متن است. ایدئولوژی و نگاه پدید آورندگان به جهان هستی سبب می شود که درونمایه اصلی شکل گیرد. به عبارت دیگر درونمایه هر اثری، جهت فکری و ادراکی نویسنده گانش را نیز نشان می دهد (میرصادقی، ۱۳۸۵: ۱۷۴ و ۲۱۷). گاهنامه ها به عنوان آثار تاریخی- فرهنگی با این درونمایه ها هم زیست هستند.

پ) گاهنامه یزدگردی

گاهنامه یزدگردی رامی توان حد وسط گاهنامه های خورشیدی دانست که از یک سو میراث بر گاهنامه های پیشین بود و از سوی دیگر (دریک روند تکاملی) مبنای گاهنامه جلالی (۴۴۷خ) قرار گرفته است (اکرمی، ۱۳۸۰: ۵۰ به بعد). گاهنامه دوره ساسانی دنباله گاهنامه هخامنشی^{□□} و گاهنامه اوستایی^{□□} بود که باکیسه گیری به گاه شمار «بهیز کی» نیز معروف است. با انقراض دولت ساسانی و تسلط اعراب مسلمان بر سرزمین ایران، این گاهنامه با نام «گاهنامه یزدگردی» که به آخرین پادشاه دولت ساسانی منسوب است، نزد ایرانیان و ساکنان جدید عرب بکار می رفت. حسن بن محمد قمی، مولف «تاریخ قم» که چهار قرن پس از سقوط دولت ساسانی به نگاشتن «تاریخ قم» پرداخته در روز ورود عبد الله و احوص، پسران سعد بن مالک - بن عامر اشعری به قم چنین نوشته است: «عبد الله و احوص، پسران سعد بن مالک بن عامر اشعری بقم رسیدند، در ایام خلافت عبد الملک. روز شنبه ماه فروردین، روز نوروز، سنه اثنین و ثمانین (۸۲) از تاریخ پادشاه شدن یزدجرد بن شهریار، و سنه اثنین و ستین (۶۲) فارسیه از هلاک و زوال یزدجرد و آن تاریخی است مستعمل بقم، معروف بنزدیک ایشان. وی پس از این دو تاریخ، تاریخ هجری را به «سنه اربع و تسعین هجریه» ذکر کرده است (قمی، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبد الملک قمی، تحقیق سید جلال الدین تهرانی، ۱۳۶۱: ۶۸۸ و ۶۹۰ و ۶۹۵). بررسی و توجه به گاهنامه ایرانی- یزدگردی از آن جهت که در مواجهه با ورود و ظهور تقویم های اسلامی و شیعی قرار داشته حائز اهمیت است.

درون مایه گاهنامه

درون مایه مقداری و عددی: از جهت مقدار زمانی، گاهنامه یزدگردی و گاهنامه ایرانی با این نقطه ضعف روبه رو است که نتوانسته بیانگر هویت فرهنگی- تمدنی و مقدار زمانی باشد که از این جهت بر جامعه ایرانی گذشته است. دلیل این امر نگاه متعصبانه سیاسی و مذهبی به تاریخ ایران بوده که گاهنامه را تحت تاثیر خود قرار داده است و این اجماع تاریخی که ایرانیان از دوره ایلامیان (۲۷۰۰ پم) و مادها (۸۰۰ پم) (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۸۷-۹۰) وارد حوزه کلان تمدن شده و در دوره هخامنشیان تمدن یکپارچه ایرانی بوجود آمده را تحت تاثیر قرار داده است (یزدانی، ۱۳۹۵: ۳۳-۵۴) و اجازه نداده تا تاریخ آنها در تقویم ایرانیان گنجانده شود.

پس اگر بخواهیم این هویت تاریخی- فرهنگی را در گاهنامه امروزی لحاظ کنیم باید برای آن تاریخی در حدود ۷۰۰۰ سال تا ۵۰۰۰ سال قرار دهیم. این مسئله هنگامی جالب می شود که آن را با گاه شمار سایر کشورها از جمله گاهنامه امروز ایالات متحده آمریکا مقایسه کنیم. کشوری که نخستین بار در ۱۷۷۶م رسمیت یافته[□] اما هویت تاریخ و فرهنگی خود را به تقویمی ۲۰۰۰ ساله گره زده است.

۱. درون مایه زمانی

درون مایه زمانی این گاهنامه در سه محور گنجانده می شود: ۱. آنچه مربوط به مبدا گاهنامه است. ۲. آنچه مربوط به شکل کلی آن یعنی «سال»، «ماه»، «روز»، «هفته» و «اندر گاهان» است. ۳. آنچه مربوط به کیسه گیری و تحقق نظم زمانی می باشد.

۱-۱ مبداء و سر آغاز زمانی

گاهنامه یزدگردی ریشه در گاهنامه هخامنشی و اوستایی و ریشه در اسطوره‌های ایرانی دارد. با آنکه نام این گاهنامه با نام یزدگرد ساسانی (۶۵۲م) آخرین شاه دولت ساسانی گره خورده است اما در مورد این مبدا متاخر اختلاف نظر زمانی وجود دارد. برخی سال جلوس یزدگرد (۶۳۲م) و برخی دیگر سال کشته شدن یزدگرد (۶۵۲م) را مبدا آن قرار داده‌اند. حمزه اصفهانی (ق ۴هـ) آورده است: «ایرانیان را عادت این بود که تاریخ را از سال جلوس در پادشاهی بحساب می‌آوردند. چون پس از یزدگرد ایران پادشاهی نیافت زردشتیان همان سال جلوس یزدگرد سوم را مبدأ تاریخ خود قرار داده و تا این زمان دنبال کرده‌اند و آن را تاریخ یزدگردی می‌خوانند» (حمزه اصفهانی (ق ۴)، بی‌تا: مقدمه/۸۵). اما بیرونی آورده است که بیشتر زردشتیان سال کشته شدن یزدگرد را مبدا آن می‌دانند (بیرونی، ۱۳۵۱: ۲۳۸). برگزیدن هریک از این دو مبدا اختلاف زمانی بیست ساله را بوجود می‌آورد.

۲-۱ شکل کلی گاهنامه، شکلی زمانی است و دارای:

۱-۲-۱ سرده یا اریه: «سرده» به معنی سال ^{□□} که «اریه» هم گفته می‌شد. «اریه» واژه‌ای اوستایی و هم ریشه با واژه انگلیسی و *yahr* آلمانی و هردو به معنی سال (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۳۱). سال یزدگردی در این گاهنامه ۳۶۵ روز است که روزهای سال به طور مساوی به ۱۲ ماه و ۳۰ روز تقسیم شده و در پایان ۵روز به آن اضافه می‌کردند. از گزارش های بسیار جالب تاریخی که در قرن سوم قمری و حدود ۱۱۰۰ سال پیش توسط مورخان آورده شده و نشانه دقت بسیار زیاد این تقویم در اندازه گیری زمان است، گزارشی است که یعقوبی مورخ بزرگ ایرانی قرن سوم (د. ۲۸۲ق) و از شاهدان عینی آن تقویم آورده که سال و زمان این گاهنامه را ۳۶۵ روز و ۶ ساعت و ۱۲ دقیقه و ۱/۴۰۰ ساعت گزارش کرده است (یعقوبی: ۱۹۹۲: ۱۰۵ و ۲۱۶).

۲-۲-۱ هفته: گاهنامه ایران باستان (قبل زرتشت) دارای سال، ماه و روز بوده اما «هفته» جزئی تعریف نشده بود که از ابتدا در آن وجود نداشت (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۱۰). بر اثر ارتباط با فرهنگ عیسویان، کلیمیان و دیگر ملت‌ها که هفته داشتند، دو روز «هوم» و «برزو دهمان» حذف گردید و به جای آن روزهای «دیباهر» ^{□□□□}، «دیمهر» ^{□□□□} و «دیدین» ^{□□} قرار گرفتند. [□] به این صورت ایرانیان ماه ۳۰ روزه را به ۴ بخش - دوتا هفته و دوتا هفته - تقسیم کردند (نیبرگ، ۱۳۸۳: ۳۷۶-۳۷۹؛ آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۳۱). بدین ترتیب نامهایی که برای ۳۰ روز وضع شده بود میان این هفته‌ها تقسیم گردید.

۳-۲-۱ «اندر گاهان»، «پنجه‌وه» یا «پنجه‌بزرگ»: ^{□□} به ۵ روز باقی مانده سال نجومی گفته می‌شد که بین آخر اسفندارمذ (اسفند) و اول فروردین اضافه می‌شده و پس از آن سال جدید آغاز می‌شد (نبئی، ۱۳۸۱: ۱۱۵). ریشه این عمل را خود زردشت دانسته‌اند که این کار را به مومنان خود آموخت تا زمان اعمال دینی از موقع خود دور نیفتند (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۸؛ نبئی، ۱۳۸۱: ۱۱۲). هریک از این روزها نام و فلسفه‌ای

برای خود داشته‌اند. نامها «اهنود، اشتود، سپتند، وهوخشتر، وهشتواش» و به ترتیب به معنی: «بزرگی و سروری، خوشبختی، نیروی پاکی و افزایش، شهریارانی نیک، بهترین ثروت و آرزو» بودند (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۹۸).

۴-۲-۱ «وهیجک»: به انطباق سال گاهنامه ساسانی - یزدگردی بر سال نجومی گفته می‌شده (پیرنیا، بیتا: ۲۹۲۸) و امروزه کیسه‌گیری نام دارد. آنرا «وهیزک» و در عربی «بهیزک» هم گفته‌اند (پیرنیا، بیتا: ۲۹۲۸/ پاورقی). بیشتر اهمیت آن به دلایل اقتصادی (مالیات‌گیری) و دلایل فرهنگی (مانند برگزاری آئین‌های مذهبی) بوده است.

برخی مانند نویسنده «گاهشماری در تاریخ» با اشتباهی فاحش «وهیزک» را با «اندرگاهان» اشتباه کرده و آن پنج روز را «وهیزک کوچک» نام نهاده است (نبئی، ۱۳۸۱: ۱۱۲). حال آنکه وهیجک از جهت ماهیت و کاربرد بر امر دیگری دلالت دارد. از جهت ماهیت، وهیزک جبران نقصان زمانی بود که در شکل کلی گاهنامه ساسانی (که به آن اشاره شد)، قابل ساماندهی نبوده است و همانطور که بیرونی آورده، آن زمان معادل ۶ ساعت و ۱۲ دقیقه و ۱/۴۰۰ ساعت بوده است (یعقوبی: ۱۹۹۲: ۱۰۵ [in persian]) محاسبه این زمان در یک دوره خاص زمانی (۱۲۰ ساله) موجب می‌شد تا سال گاهنامه ایرانی با سال نجومی برابری کرده و کاربرد آنرا از جهت مسائل حکومتی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و اقتصادی که متکی بر اقتصاد کشاورزی بوده، در جای خود قرار دهد. شاید بتوان بر این اساس این احتمال را مطرح کرد که «وهیجک»، «وهیچک» بوده باشد از کلمه «هیچ». به این معنی که با کیسه‌گیری دیگر هیچ نقصانی در زمان و هیچ کاستی‌ای در امور جامعه و حکومت باقی نمی‌مانده است. به هر صورت با وهیجک‌گیری هر ۱۲۰ سال، یک ماه ۳۰ روزه به سال ساسانی - یزدگردی می‌افزودند و سال را ۱۳ ماهه می‌کردند و پس از پایان ماه دوازدهم، سراسر ماه سیزدهم را به نام «وهیزک» جشن می‌گرفتند (بیرونی، ۱۳۵۱: ۲۲۲؛ کرستین سن، ترجمه: رشید یاسمی، ۱۳۶۸: ۲۴۹). این عمل در دوره ساسانی به دست حکومت و زیر نظر شاه، وزیران و موبدان موبد دربار بوده و سپس به سایر مناطق اعلام می‌شده است (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۳۹ و ۲۱). آخرین وهیزک در زمان یزدگرد اول (د. ۴۲۰ م) انجام شد و پس از آن به دلیل سقوط دولت ساسانی این تقویم مورد توجه دستگاه رسمی قرار نگرفت و از حرکت باز ایستاد. تا آنکه در دوره متوکل عباسی و بدلیل طمع خلفاء در گرفتن خراج از ایرانیان، دوباره وهیجک‌گیری مطرح شد و در دوره معتضد این کار به سرانجام رسید. معتضد آن سال را سال ۲۴۳ یزدگری اعلام کرد (بیرونی، ۱۳۸۶: ۵۳-۵۱). این کیسه، کیسه معتضدی نام گرفت. پس از این در سال ۳۷۵، کیسه‌گیری مجدد انجام شد (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۲۵-۲۶ و ۵۵-۵۶) بعدها در سال ۴۴۷ یزدگردی برابر ۴۷۱ قمری، خیام و گروه زیر نظر او با انجام تغییراتی، گاه‌نامه ایرانی را به برترین و دقیق‌ترین تقویم جهان تبدیل کردند. □□□

۲. درون مایه فرهنگی

۲-۱ رویکرد سیاسی-تمدنی در بروز علاقه به موارث ایرانی:

ایرانیان شکل کلی گاهنامه را با نام یزدگرد ساسانی گره زدند. طبری آورده: «ایرانیان را عادت این بود که تاریخ را از سال جلوس در پادشاهی به حساب می‌آوردند. چون بعد از یزدگرد ایران پادشاهی نیافت، زردشتیان همان سال جلوس یزدگرد سوم را مبدأ تاریخ خود قرار داده و تا این زمان دنبال کرده‌اند و آن را تاریخ یزدگردی می‌خوانند» (طبری، ۱۸۷۹ م: ۱/۱۳۳). اما سوال مهم این است که هدف آنها چه بوده؟ چرا آنها این نام را حفظ کردند و با سقوط ساسانیان نام دیگری را برای گاهنامه ایرانی برگزیدند؟ نام یزدگردی برای گاهنامه که گاه با نام «تارخ یزدگردی» هم معرفی شده (مرعشی، ۱۳۴۵: ۵۹ و ۸۵ و ۸۶)؛ چیزی بیشتر از حفظ نام یک حاکم و دولت ایرانی است. چرا که در مواجهه سیاسی و با سقوط یک دولت، نام‌ها هم به فراموشی سپرده می‌شوند. □□□□ خصوصاً اگر یک حکومت مطلوب و مورد رضایت یک ملت نباشد. به نظر می‌آید این انتخاب نوعی مقابله با سلطه اجنبی و فرهنگ غیر ایرانی و کوشش جهت حفظ موارث دولت شهر ایرانی بود، که مظهر سیاست و تدبیر ایرانیان در دوران حکمرانی ساسانیان شمرده می‌شده است (پیرنیا، بیتا: ۲۹۶۶-۲۹۷۰؛ دریایی، ۱۳۹۲: ۴۵-۷۰). این علاقه به حفظ موارث ایرانی در غیر تقویم و در رخداد‌های تاریخی دیگر مانند: گفتگوی ایرانیان با امیرالمومنین (علی (ع) که از تمام حاکمان ساسانی غیر از خسرو پرویز به نیکی یاد می‌کنند (منقری، ۱۳۷۰: ۲۹-۳۰؛ ثقفی، ۱۳۷۳: ۷۸۰/۲) یا تلاش آل‌بویه برای احیای آیین‌های دوره ساسانی (فقیهی، ۱۳۹۰: ۸۵؛ ایمان‌پور، ۱۳۹۱: ۲۱-۵۳) یا در ادبیات پارسی مانند شاهنامه ابومنصوری (سروده ۳۴۶هـ)، شاهنامه فردوسی (سروده ۳۸۸هـ) و درسکه‌های ایرانی قرن چهارم هجری نیز به وضوح دیده می‌شود (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۸-۲۲) تا آنجا که دولت‌هایی مانند سامانیان و آل‌بویه نسب شاهانشان را به ساسانیان رسانند (بحرالعلوم، ۱۳۸۲-۱۹۶۲: ۵؛ فقیهی، ۱۳۹۰: ص ۸۵؛ بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۸؛ براون، ۱۳۶۷: ۱/۱۳۰؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶۴/۸).

در اینجا فقط گزارش زیبایی که وقعه‌الصفین و کتاب «الغارات» آورده اند؛ را می‌آوریم. پس از جنگ جمل که امام (ع) به کوفه آمد؛ تعداد زیادی از ایرانیان به دیدار خلیفه آمدند. به دلیل انبوه جمعیت، امام (ع) گفت: من نمی‌توانم سخنان تمام

شما را با هم بشنوم و از حالتان آگاه شوم. نمایندگی خود را به کسی که بیش از دیگران بدو رضایت دارید واگذارید و به آن کس که از همگان بر شما دلسوزتر و خیرخواه تر است، اعتماد کنید. گفتند: هر چه نرسا پسندد ما همان پسندیم و هر چه او نپسندد ما نیز نپسندیم (متقوی، ۱۳۷۰: ۲۹).

امام (ع) «نرسا» را نزد خود نشاند و به وی فرمود: «به من بگو شمار شهریاران فارس چند تن بود؟ نرسا گفت: شماره آنان در این آخرین حکومت سی و دو پادشاه بود. امام پرسید: روش آنان چگونه بود؟ گفت: همواره روش آنان در امور مهم و کلی (کشورداری) یکسان بود، تا به روزگار پادشاه ما خسرو پسر هرمز، که به مال اندوزی و دیگر کارهای (ناشایست) پرداخت و به راهی مخالف با پیشینیان ما رفت، و رسمی را که به سود مردم بود برانداخت و رسمی را که به سود خود وی بود گسترش داد، و مردم را خوار داشت و دل ایرانیان را سرشار از کین کرد چندان که بر او شوریدند و او را کشتند» (ثقفی، ۱۳۷۳: ۷۸۰/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰/۸).

۲-۲ رویکرد فراطبیعی (دینی):

همانطور که گفته شد در گاهنامه، نام روزهای هفته همان نام روزهای ماه بودند که در چهار بخش قرار گرفته و هر روز نامی جداگانه داشت. این نامها در دو محور قابل دسته بندی است: یک. روزهایی که نام خدا و صفات او بر آنها نهاده شده است. دو. روزهایی که به نام فرشتگان خوانده شده اند.

گروه اول شامل: روز آغاز اول هر ماه است که با نام اورمزد- نام دیگر اهورا مزدا- و به معنی «خدای یکتا» آغاز شده است. که نشانه اهمیت خدا محوری (توحید محوری) و توجه خاص ایرانیان به هستی بخشی و برکت بخشی او در هر ماه دارد. گویی سایر روزها تحت اشراف این روز، رونق و برکت می گیرند. سه روز ۸ و ۱۵ و ۲۳ با نام «دی» به معنی «آفریننده جهان» قرارداد شدند و همانطور که گفته شد این روزها، ماه را در چهار هفته شکل می دادند (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۹).

گروه دوم شامل روزهای دوم (وهمن) تا هفتم (امرداد) از فروزندگان اهورا مزدا و فرشتگان درجه اول او هستند که در اوستا «امشاسپندان»^{□□□} نامیده شده اند. سایر روزها (غیر از روزهای ۸ و ۱۵ و ۲۳) نام ایزدان^{□□} از فرشتگان درجه دوم خداوند را دارند (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۹ و ۱۰). نام های این سی روز نشانه اهمیت حضور خداوند، صفت او به عنوان آفریننده طبیعت، فرشتگان و مراتب آنها از نگاه ایرانیان است.

۲-۳ فرهنگ اخلاقی:

در گاهنامه ایرانی- یزدگردی هر ۳۰ روز، در زیر مجموعه ای با نام ماه قرارداد که مجموعاً ۱۲ ماه را شکل داده اند.

فصل	بهار- فصل زیرسازی و اخلاق	تابستان- فصل آسمانی و قدرت	پائیز- فصل طبیعت	زمستان
ماه اول	فروردین □□□ فروهر- نیروی پیشرفت (پرورش)	تیر تشر، ستاره باران	مهر فروغ خورشید، مهر و محبت، عهد و پیمان	دی دادار، آفریدگار

ماه دوم	اردیبهشت	بالاترین راستی و پاکی	امرداد	بیمرگی و جاودانی	آبان	آبها	بهمن	اندیشه نیک
ماه سوم	خورداد	رسانی، کمال و تندرستی	شهریو ر	پادشاهی آرزو شده، کشور خواسته شده	آذر	آتش	اسفند	فروتنی مقدس

نام ماهها به همراه معانی آنها (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۷)

نام فصلها با نگاهی مثبت به جهان نگریده و توجهی بی بدیل به اخلاق مداری دارد. این اخلاق مداری همگام با تغییر طبیعت، به معرفی نوع نگاه ایرانیان و جهان بینی آنان پرداخته است. بهار فصل آغاز طراوت و حرکت، نام ماه هایش به گونه ای انتخاب شده تا انسان را در توجه به خود و صفاتی قرارداد که موجب پیشرفت او می گردد. درحقیقت رشد و حرکت در درون را علت رشد و حرکت در بیرون و طبیعت دانسته است.

تابستان نگاهی آسمانی دارد. همانطور که آسمان زمین را فرا گرفته و به باران بعنوان ماده حیات نمادی داده شده تا جاودانگی (بی مرگی) و حکومت خیر، سرزمین آنان را فراگیرد. همانطور فصل پاییز سایر مولفه های تحقق جاودانگی ایران زمین یعنی خورشید و آب و آتش را مورد توجه قرار داده است. در فصل زمستان که فصل سردی و کم تحرکی است، توجه به آفریدگار و به خوب اندیشیدن دعوت شده است، تا به فروتنی و درونگرایی مثبت بیانجامد. از جمع بندی نام روزها و نام ماه های گاهنامه که روزها به عنوان زیر مجموعه و ماهها به عنوان مجموعه قرار گرفته اند (روزها را در مجموعه ای ۱۲ تایی - اخلاقی قرارداد بودند) می توان این نتیجه را گرفت: که ایرانیان مبتکر نوعی از جهان بینی با نام «جهان بینی اخلاقی - طبیعی» هستند. نام ماهها (مجموعه ها) چشم اندازی از اخلاق مداری و طبیعت گرایی ایرانیان است ^{□□□□} که نگاه فراطبیعی (خدا محوری) در ذیل این مجموعه و به عنوان زیر مجموعه قرار گرفته تا ایرانیان از منظر اخلاقی و نه از منظر اعتقادی، ^{□□□□} به خدا و فرشتگان توجه کنند (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۹). به عبارت دیگر آنان به زمان و گذران آن با نگاهی اخلاقی نگریده و توجه به پدیده های فرازمینی: خدا و فرشتگان را تحت این نظام اخلاقی قرارداد و تعریف می کردند.

۲-۴ رویکرد عاطفی

این بخش شامل مواردی از گاهنامه است که به جهات: ۱- سرور و شادمانی؛ ۲- غم و اندوه و ۳- مواردی که در آنها تنها به جنبه اخلاقی یا مذهبی دارند، توجه شده است.

هنگامی که یک جامعه به سوی تمدن و پیشرفت حرکت کند؛ رضایت مندی از شکوفایی و پیشرفت و شادی در آن جامعه به عنوان یک اصل در آمده و رواج می یابد و به شادی و خوشحالی آنها منجر میشود. در جهت مقابل هنگامی که یک جامعه روبه رکود و انحطاط رود و به هر میزان از تمدن و پیشرفت دورتر گردد؛ فرهنگش تحت تاثیر قرار گرفته و غم و اندوه و سوگ میان آنان رشد می یابد تا آنجا که آئین ها و مراسم آنها تماماً با این غم خو می گیرد. از نکات جالب این گاهنامه توجه ویژه به جشن و شادمانی است که مربوط به سنت و فرهنگ ایرانیان است. از کل تعداد روزهای سال ۷۸ روز

آن به جشن و شادمانی اختصاص داشته است (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۷). ریشه آنرا باید در رونق و شکوه تمدن متکی بر کشاورزی آنها جستجو کرد که در تقویمشان نیز اثر داشته است. این شادی و رضایتمندی به نوعی در مراسم‌ها و آئین های آنها نمود پیدامی کرد که به نمایش مهمترین رکن تمدن آنها یعنی کشاورزی نیز تبدیل می شده است.^{۱۱۱} دو جشن عمده آنها نوروز و مهرگان بوده است (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۴۲). استفاده از محصولات مانند انار و هندوانه در جشن یلدا یا سیر، سنجد و... در سایر جشنها، تحت تاثیر همین رضایتمندی و بروز نمادین از آن تمدن است که امروزه حافظه تاریخی خوشی از آن دوران را تداعی می نماید.

از نکات مهم دیگر تعداد روزهایی است که به سوگورای و توجه به مردگان اختصاص داشته و در مجموع، ۳ روز از سال را شامل می شده است. این روزها به صورت گروهی و دسته جمعی، تنها به یاد بود درگذشتگان برگزار می شده (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۱۰) که در آن سه روز، ایرانیان به زیارت مکانهای مذهبی خود می رفته اند (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۶۲-۶۶).

موارد اخلاقی این تقویم علاوه بر آنچه در نام روزها، ماهها، فصلها دیده می شود، در عبادات و نیایشهای روزهای خاص نیز مشهود است. مانند آنچه در مورد زیارت مکانهای مذهبی آمده (آذرگشسب، ۱۳۶۴: ۶۶-۶۲)، خواندن دعاها و صبحگاه و شامگاه (غمخوار یزدی، ۱۳۷۹: ۱۲-۷؛ رضایی، بی تا: ۲۹۸-۲۷۹)، سروده آتش نیایش که در میانه جشن سده از سوی مردم و موبدان خوانده می شده^{۱۱۲} و...؛ به طور کلی به دلیل آنکه دستورات دینی زردشت عمدتاً ماهیتی اخلاقی دارند (تیواری، ترجمه شنکایی، ۱۳۸۱: ۱۱۹-۱۲۰)، تقویم یزدگردی نیز که با فرهنگ این دین گره خورده بود با ماهیتی اخلاقی همراه بوده است.

رویکرد تاریخی

این رویکرد بسیار کم رنگ بوده و به چند مورد مانند سال به تخت نشستن شاه ساسانی یا زاد روز زرتشت که روز خرداد از ماه فروردین برابر با ۶ فروردین و تاریخ درگذشت او یعنی ۵ دی، یا روز مردگان و.. خلاصه شده است (خورشیدیان، ۱۳۸۷، ۱۷ و ۲۷).

ج) تقویم شیعی

تاریخ و تقویم مذهبی در اصطلاح شیعه «تواریخ شریعه» نامیده شده است. زیرا این تقویمها، علاوه بر مناسبتهای عام و پذیرفته شده توسط همه مسلمانان، نوع نگاه شیعیان به زمان و رویدادها را در خود جای داده است. شیعیان در گذر تاریخی خود، به دوازده امام، باور عقیدتی پیدا کردند و این باعث شد تا به روزگاران سخت و شاد آنها توجه کنند و در کنار آن و با توجه به وجود اعمال و دعا برای روزهای مختلف تقویم عبادی نیز بوجود آورند. کتاب مسار الشیعه از شیخ مفید (د. ۴۱۳) کهنترین اثر موجود در باره تقویم تاریخی شیعه است (جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۲۱). این تقویمها به مرور زمان، علاوه بر آنکه رقیب تقویمی عموم مسلمانان شدند، به مرور زمان بر گاهنامه ایرانیان نیز اثر گذاشتند. مثلاً در اثر این تقویم‌نگاری، نوع نگاهی که به محرم میان شیعیان بوجود آمده با نوع نگاه اهل سنت کاملاً تفاوت دارد. یکی محرم را ماه غم و اندوه و دیگری آنرا ماه آغازین سال و ماه تحویل سال قرار داده است. به خلاف اهل سنت، در تقویم عبادی شیعه، ماه رمضان به

عنوان ماه نخستین سال شناخته شده است (جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۲۱). این موجب شد تا در طبقه اجتماعی شیعه، روزهای خاص اهمیت مذهبی پیدا نمایند. به مرور و از دوره آل بویه برخی از مراسم های این تقویم به هویت شیعه تبدیل شد. مانند آنچه در مورد مراسم بزرگداشت عاشور بوجود آمد. کاشف الغطاء در این مورد می نویسد: «... آغاز بیرون آمدن دسته های عزاداری برای سیدالشهدا، در زمان معزالدوله و رکن الدوله بود، که دسته های عزاداران، در حالی که برای حسین (ع) ندبه می کردند و شب مشعل هایی به دست داشتند، بغداد و راه هایش یکباره پر از شیون می شد» (کاشف الغطاء، ۱۳۴۵: ۱۵). این تقویم ها، به شیعیان فرصت می داد تا در مراسم های مذهبی و نوشته های خود، به متمایز بودن خود به پردازند و بر سایر جریانات فرهنگی تاثیر گذارند.

از نکات مهم قرن های سوم و چهارم به بعد که معمولاً کمتر مورد توجه قرار می گیرد، ریشه و نسب بسیاری از تلاشگران فکری-فرهنگی این دوره است. به عبارت بهتر هرچه از سده نخست دورتر می شویم، نسب اعراب ساکن ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته و این کار را برای ردیابی نقش افراد در روند رشد شیعه گرایی و تاثیرات آن را با مشکل جدی روبه رو می کند. زیرا بسیاری از افراد سده های بعد که ایرانی دانسته شده اند؛ تعلقات شیعی آنان به ریشه و وابستگی قبیله ای و قومی آنها برمی گردد تا آنکه ایرانیان اصیل شیعه شده باشند. از این افراد که به دلیل نقش پراهمیت نسب شان باقی مانده، می توان به شیخ مفید اشاره کرد که او را بغدادی (جباری، ۱۳۸۲: ۳۳/۱) و گویی ایرانی می پنداریم درحالی که او ایرانی اصیل نبوده و نسبش به یمنیان می رسد. ^{□□□} برخی مانند سید مرتضی نیز بواسطه سیادت، نسبشان واضح است و نجاشی (د. ۴۵۰) که شرح حال این افراد را آورده، خود از قبیله بنی اسد و یمنی است. جدش عبدالله، والی منصوردوانیقی در اهواز بوده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۰۱). اما نسب فرد مهمی مانند شیخ طوسی مخدوش و در کتب رجالی، به طوسی بسنده شده است. ^{□□□□} قدیمی ترین تقویم های شیعی-امامی یعنی دو تقویم «مسارالشیعه» شیخ مفید و «مصباح المتعجد» از شیخ طوسی به قرن چهارم هجری و دوره التهاب عصر غیبت برمی گردند. مسارالشیعه توسط شیخ مفید (د. ۴۱۳ق) نوشته شده و جزء معدود کتاب هایی است که به خلاف سایر آثارش که به املاء او است؛ توسط خود شیخ نوشته شده است (حسین جلالی، ۱۳۸۶: ۲۹۷). پس می توان برنسخه خود محقق آن تکیه کرد و عباراتش را بر این بنیاد که از خود شیخ مفید هستند، مورد نقد و اعتنا قرار داد.

هم شیخ مفید و هم شیخ طوسی در جغرافیای ایران و دوره حکومت آل بویه (۳۲۰-۴۴۷ق) که حکومت اصیل ایرانیان بوده زندگی کرده اند و این احتمال را باید داد که این دو از یک سو تحت تاثیر جغرافیایی فکری و فرهنگی ایران و از سوی دیگر تحت تاثیر فرهنگ اسلامی-شیعی، با نوشتن این تقویم ها، به دنبال ایجاد تعامل فرهنگی بوده تا تاثیر گذاری بیشتری بر جامعه ایرانی داشته باشند. خصوصاً آنکه شیخ طوسی با آنکه نسبش مشخص نیست اما در طوس و از شهرهای مهم خراسان آنروز به دنیا آمده و در ۲۳ سالگی به عراق رفته است (طهرانی، بی تا: ۱۶۱). شیخ مفید نیز که ماه رمضان را به عنوان ماه اول تقویم خود قرار داده در ابتدای این بخش حدیث جالبی از پیامبر (ص) آورده که نشانه دغدغه و علاقه وی به فرهنگ گاه شمار ایرانی است. او این مطلب را اینگونه آورده: «ماه رمضان از همه ماهها برتر است زیرا از پیغمبر اسلام (ص) نقل شده که این ماه بهار اهل ایمان است» و در ادامه از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) آورده که رمضان، ماه «مضمار» یعنی «زمان تغییر» است (مفید، ۱۴۱۳: ۲۰). همانطور که می دانیم «بهار» اولین فصل مهم گاهنامه ایرانی و سرآغاز «تغییری مثبت و مفید» است. به هر صورت شیخ مفید در جغرافیای سرزمینی و محیط فرهنگی اسلامی-ایرانی رشد و نمو یافته و این تقویم را در این جغرافیا نگاشته است. شیخ مفید در پایان تقویم نامه اش؛ سال و ماه و روز اتمام تالیف آنرا (۱۶ ربیع الاول ۳۸۹) تصریح کرده

است: «و اتفق الفراغ من تسويد هذه الأوراق بعون الله وحسن توفيقه سادس عشر ربيع الأول سنة تسع وثمانين و ثلاثمائة على يد العبد الفقير إلى الله الغنی محمد بن محمد بن النعمان أصلح الله حاله . کتبه المظفر بن علی بن منصور السالار أحسن الله عمله شهر ربيع الثاني من سنة إحدى وتسعين و ثلاثمائة حامدا مصليا عليه ومستغفرا» (مفید، ۱۴۱۳: ۶۳).

مفاد تقویمی

تا پیش از ظهور تقویم های شیعی، میان شیعیان امامی استفاده از تقویم عمومی مسلمانان (تقویم قمری) و استفاده از تقویم یزدگردی معمول بوده است. همانطور که گذشت، حسن بن محمد قمی (د. ۴۰۶)، نویسنده کتاب «تاریخ قم» که پیش از نویسندگان تقویم نامه های شیعی می زیسته به وضوح در کتابش به رایج بودن هردو تقویم اشاره کرده است. وی در روز ورود عبدالله و احوص، پسران سعد بن مالک بن عامر اشعری به قم چنین نوشته: «روز شنبه ماه فروردین روز نوروز سنه اثنتین و ثمانین از تاریخ پادشاه شدن یزدجرد بن شهریار و سنه اثنتین و ستین فارسیه از هلاک و زوال یزدجرد و آن تاریخ است مستعمل به قم معروف به نزدیک ایشان. پس از این دو تاریخ، او تاریخ هجری را به «سنه اربع و تسعين هجریه» ذکر کرده است (قمی، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبد الملک قمی، تحقیق سید جلال الدین تهرانی، ۱۳۶۱: ۶۸۸ و ۶۹۰ و ۶۹۵). به خلاف حسن قمی که در قم بوده، شیخ مفید و شاگردش شیخ طوسی در غرب ایران تلاش کردند تا تقویمی متفاوت را نشر دهند.

شیخ مفید نام کتابش را «مسار الشیعه» نام نهاده که برگرفته از اثری است که پیش از او نگاشته شده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸). ظاهرا این بی ارتباط با گاهنامه ایرانی نباشد که فرهنگی شاد داشته است و همانطور که آمد از کل تعداد روزهای سال ۷۸ روز آن به جشن و شادمانی اختصاص داشته است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۰). از سوی دیگر هنگامی که به گزارشهای مورخین و روایات محدثان و فضای کلی آندوره نگریسته شود، مشخص است که به طور واضحی شیعه در تنگناهای شدید، فقر و سرکوب شدید قرار داشته و به انزوا و اندوه رانده شده است. ائمه و اصحاب ایشان تحت فشارهای سیاسی به حبس، قتل و شکنجه تهدید می شدند. شاید این تلاش رهبران شیعی همچون شیخ مفید، تلاشی برای مبارزه با وجه منفی ای باشد که شیعیان را سرخورده حوادث و ناکام در دستیابی به قدرت معرفی می کردند (مامقانی، ۱۳۴۹-۱۳۵۲: ۳۲/۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۲۰۲/۸).

۱. مفاد زمانی

۱-۱ محاسبه تقویمی

تقویم مورد نظر تنها نام تقویم قمری را همراه دارد و در چهار چوبه فضای کلی آن، مفاد و مواد تقویمی را تنظیم کرده است. نکته مهم این است که این تقویم، بانگاه نجومی (نگاه عددی یا فصلی یا سالیانه) به محاسبه زمان نپرداخته است. به عبارت دیگر در این تقویم مباحثی همچون: مبداء و سرآغاز زمانی، تقسیم بندی فصل ها، کیسه گیری و... مد نظر قرار نگرفته و برای نویسنده اهمیت و ضرورت پیدا نکرده است. مهمترین دلیلش را باید در شخصیت و ویژگی علمی نویسنده جستجو کرد. شیخ مفید از فقها و متکلمان بزرگ امامی قرن چهارم هجری است که تالیفات بسیاری در این موارد دارد. حال آنکه تقویم های زمانی که مبدا محاسبات عددی قرار می گیرند نیازمند علم نجوم بوده و نویسنده مسار الشیعه در این فن

تخصص نداشته است. پس طبیعی است که نویسنده با توجه به شخصیت فکری خود تلاش کرده تا مفاد دینی - مذهبی را در چهارچوبه و صورت تقویم قمری که تقویم اسلامی بوده، نظم دهد.

شیخ مفید براین نکته تاکید کرده و غرض خود را پاسخگویی به نیاز اهل عبادت دانسته تا در روزها خاص به اقامه عبادت و طاعت به پردازند و بین اوقات حزن و سرور تفاوت قائل شوند (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷). از این رو این تقویم جهت انجام رفتار و اعمال مذهبی نوشته شده و خود را نیازمند محاسبات زمانی ندیده است. در مرتبه پایین تر، دلیل دیگر را باید در نبودن حکومت مورد پذیرش دیدگاه نویسنده جستجو کرد. زیرا همانطور که می دانیم مهمترین دلیل وجود تقویم، ایجاد انضباط جهت رسیدگی به امور حکومتی مانند گرفتن یا پرداخت مالیات، خمس، زکات و حقوق وابستگان حکومت و ... است. از این جهت نیز نویسنده ضرورتی برای پرداختن به این امور احساس نمی کرده است.

۱-۲ صورت تقویمی

مفید در این بخش نوشته خود را در صورت و چهره ای جدید از تقویم قمری و مقابل تقویم رایج عمومی مسلمانان قراردادده است. رقابت های شدید میان شیعیان و اهل سنت در این دوره و دوره شیخ طوسی (شاگرد شیخ مفید) که موجب آشوب های شدید در غرب ایران و شهر بغداد بوده و گاه منجر به غارت، قتل و آتش زدن کتابخانه ها، همچون غارت شدن خانه شیخ طوسی (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۱۹)، آتش زدن کتابخانه شاپور در ۴۴۸ق در دوره سلجوقیان شده است (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱: ۱۳۵). از این رو ضرورت نیاز به حفظ و گسترش تمایز فرهنگی میان امامیه و سایر فرقه های اسلامی را دو چندان می کرده است. مفید با قسم به جان خود آورده: «به جان خودم قسم دانستن این کتاب و فهم مطالب آن زینت و زیور است برای مؤمنین ... و آنچه در این ایام واجب بوده برای حفظ و نگهداری دین و مذهب ...» (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸-۱۷).

بنابراین نویسنده به خالف تقویم رسمی قمری، آغاز و ابتداء صورت تقویمی خود را هشت ماه جلوتر انداخته^{□□□□} و به جای آغاز آن با ماه محرم، آغاز تقویم شیعی را از ماه رمضان قراردادده است. او بانگاه دینی - اعتقادی و نه نگاه زمانی - نجومی در همان ابتدا به این موضوع اشاره کرده است: «در این مجموعه ... ماه رمضان را بر سایر ماهها مقدم می دارم بدلیل مقدم بودن آن بر باقی ماهها در قرآن کریم، برای زیادی اعمال عبادی در ماه مبارک رمضان که موجب قرب به مبدأ است، به جهت این که ماه رمضان پیش آل محمد (ص) اولین ماه است در ملت اسلام. برای این که ماههای حرام همه بعد از ماه رمضان می باشند. غیر از ماه رجب که تنها ذکر شده و الا باقی ماههای حرام پشت سر یکدیگر هستند: ذی قعدة الحرام، ذی حجة الحرام، محرم الحرام. به همین جهات از ماه مبارک رمضان شروع نموده و باقی ماهها را به ترتیب بعد از ماه مبارک رمضان بیان می کنم تا تمام شود و از خداوند توفیق می طلبم» (مفید، ۱۴۱۳: ۱۹-۲۰). گرچه قرآن در سوره بقره به وضوح بر ماه ذی الحجة تاکید دارد: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اتَّقَى وَآتَى الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.^{□□□}

۱-۳ شیوه آغاز ماه

شیوه مفید، همان شیوه دینی و مبتنی بر استهلال و روئیت و مشاهده اول ماه است و ارتباطی با شیوه نجومی و محاسبات ریاضی ندارد. پس با رویکرد دینی در باب استهلال نوشته: هر کس ماه را ببیند مستحب است دعای استهلال بخواند (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷).

۲. مفاد تاریخی

تقویم مسارالشیه از محتوای تاریخی نیز بهره برده است و از این جهت تقویمی مذهبی- تاریخی است. مفید خود به آن تصریح دارد و آورده: «در هر فصل که اعمال وارده را بیان نمایم، وقایع مهم و مفید دیگری که واقع شده باشد بطور اختصار ذکر می کنم. باخبری که از راه شرع رسیده باشد» (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸). البته به مجمل و مختصر گویی بسنده کرده و از تفصیل وقایع برای جلوگیری از کسالت خواننده پرهیز کرده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۹). ظاهراً این رویکرد تاریخی نویسنده به اثری برمی گردد که پیش از او نوشته شده است. اما شیخ مفید نام آن تقویم و نام نویسنده را نیاورده و تنها به آن اشاره کرده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸).

این روش او با آنچه از شخصیت وی می شناسیم همخوانی نیز دارد. زیرا مفید جزء مشهورترین کسانی که بانگاه کلامی- تاریخی اثری معروف به نام «الارشاد» را گردآوری کرده است. این کتاب در فضایل و معجزات امامان (ع) از امیرالمومنین (ع) آغاز شده و تا امام دوازدهم را شامل شده است. وی باهمین نگاه تاریخی- سیاسی- کلامی به وقایعی که مربوط به اهل بیت (ع) است، بسنده کرده ^{□□□□} گرچه در بعضی موارد تاریخ هایی آورده که منبع و روش بدست آوردن آنها مشخص نیست. مانند آنکه گفته: «روز ششم رمضان خداوند تورات را بر موسی بن عمران نازل فرمود» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۲) یا نجات یوسف از چاه و قبولی دعای حضرت زکریا و... (مفید، ۱۴۱۳: ۴۳).

از نکات توجه برانگیز «مسارالشیه» آن است که ولادت امیرمومنان علی (ع) را روز بیست و دوم ماه رجب دانسته است. حال آنکه در بیشتر منابع شیعی روز تولد امام (ع) روز سیزدهم رجب گفته شده است (مفید، ۱۴۱۳: ۵۷).

۳. مفاد فرهنگی

گرچه کتاب انسان که عنوانش نشان می دهد، تلاشی بوده تا زمانهای شادی و سرور شیعیان را بیشتر نمایان کند اما عناوین و پیش گفتار آن نشان می دهد که این تقویم مذهبی، تنها در بردارنده یادکرد مناسبت های خوش و شادی آفرین نیست بلکه مناسبت های اندوه بار، مناسبت های سیاسی، مناسبت های دینی و مناسبت های عبادی را نیز شامل شده است که نشانه توجه خاص نویسنده به فرهنگ مذهبی است.

۱-۳ رویکرد سیاسی- مذهبی

این جهت به طور واضحی در جای جای این تقویم مشاهده می شود و پررنگ ترین درونمایه آن است. مانند آنچه در مورد بیعت گرفتن برای امام رضا یا حوادث محرم و صفر ... آورده (مفید، ۱۴۱۳: ۴۰ و ۴۶ و ۵۴-۵۶) تا آنجا که برای بسیاری از

این وقایع عمل مستحبی نیز قرار داده شده است. آن روز را (روز بیعت با امام رضا(ع)) مسلمانها باید شادی نمایند و مسرور باشند و فقرا را اطعام کنند و صدقه بدهند و خدا را بسیار شکر گزارند چون که حق آل محمد(ص) ظاهر و دماغ منافقین به خاک مالیده شد(مفید، ۱۴۱۳: ۲۲). یا در اشاره به روز غدیر و به خلاف آنکه بنا را برگزیده گویی و کوتاه سخن گفتن گذاشته، در این بخش به تفصیل سخن گفته و شعر حسان را در آن مناسبت آورده است(مفید، ۱۴۱۳: ۳۸-۴۲).

گرچه این موارد در تقویم شیخ مفید فراوان است اما او در یادآوری روز هجدهم ماه ذی حجه، دو جریان تاریخی را به نحو جالب و تحسین برانگیز به گونه ای نقل کرده که به طوری واضح نگرش سیاسی- مذهبی این تقویم را نشان می دهد: «در همین روز سال ۳۴ هجرت، عثمان بن عفان» کشته شد در حالی که ۸۲ سال عمر داشت. او را از خانه اش بیرون کشیدند و بریکی از مزبله (محل زباله) مدینه انداختند و هیچکس از ترس و خوف مهاجرین و انصار جرات نکرد او را دفن کند. تا اینکه بعد از سه روز «بحیله زیاد» پنهان از مردم در «حش کوب» که گورستان یهودیان مدینه بود، دفن شد. هنگامی که معاویه به خلافت رسید آن قبرستان را به قبرستان مسلمین وصل نمود. و در همین روز بعینه، پس از عثمان، مردم با امیرالمؤمنین علی(ع) به خلافت بیعت نمودند و امر خلافت ظاهری و باطنی به آن حضرت بازگشت و مردم همگی با اختیار بیعت نمودند(مفید، ۱۴۱۳: ۴۰).

این آگاهی و باریک اندیشی در این تقویم موج می زند: توجه به حدود و ثغور معنای لقب «سیدالشهداء»، توجه به مناقب اهل بیت، توجه به جایگاه و شان علی(ع)، از خود گذشتگی خانواده امیرالمؤمنین در حق مسکین و یتیم و اسیر و...؛ یادکرد مناسبتها در یک تقویم نه تنها خاطره آنها را در یاد خواننده زنده نگه می دارد بلکه با تاثیر در ذهن او، اقتداء به آن بزرگواران و جانشینانشان را یادآوری می کند.

شیخ مفید با یادآوری منع ابوبکر از بردن و رسانیدن «سوره براءت» در سوم ذی حجه(مفید، ۱۴۱۳: ۳۶). مرگ او و جانشینی عمر در ۲۷ ماه جمادی الآخر(مفید، ۱۴۱۳: ۵۴-۵۵)، کشته شدن عمر در ۲۹ ذی حجه(مفید، ۱۴۱۳: ۴۲) را آورده و در گزارش روز اول شوال(عید فطر) عمرو عاص را یکی از فراعنه امت دانسته که در این روز هلاک شده است(مفید، ۱۴۱۳: ۳۲). این شیوه نویسنده در برخورد با جریانات این چنینی، علاوه بر روشن کردن نوع نگاه او، حکایت از این دارد که نویسنده می خواسته خاطره آنچه در غصب خلافت رفته و سرانجام غاصبان که گاه به شومی گرائیده، به فراموشی سپرده نشود. از این رو در برخی مناسبتها، شادی و سرور را برای شیعیان تجدید شده دانسته است. مانند آنچه در مورد معاویه آورده: «در حالی که ۳۸ سال داشت به هلاکت رسید و سرور برای اهل ایمان تجدید شد».(مفید، ۱۴۱۳: ص ۵۰).

۲-۳ رویکرد عبادی- مذهبی

شیخ پس از آنکه مناسبتهای مختلف رادر ماه ها یاد می کند، در ادامه هر مناسبت، اعمال واجب و مستحبی را که در آن مناسبت وارد شده است بنابر روایات و اخبار رسیده از اهل بیت(ع) بیان می کند. در ماه رمضان آورده: باید بخواندن نمازهای نافله که جمع آنها هزار رکعت از اول ماه تا آخر ماه است. شروع شود بترتیبی که از دو امام بزرگوار حضرت باقر(ع) و حضرت صادق(ع) روایت شده و در روز اول خواندن قدری از قرآن مستحب است... (مفید، ۱۴۱۳: ۵۲) و در بیان ماه ربیع الآخر آورده که در دوازدهم این ماه حکم نماز مسافر و غیر مسافر استقرار یافته است. (مفید، ۱۴۱۳: ۵۲)

همانطور که پیشتر اشاره شد، نویسنده خود در همان ابتدا صراحتاً بیان می‌کند: همانطور که صالحان بر رعایت و اقامه رفتار و اعمال دینی اقدام می‌کرده، تا از این طریق تقرب جسته و آنچه برای حفظ و نگهداری دین و مذهب لازم بوده بجا آورند؛ (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷-۱۸) در هربخش این اعمال را در تقویم خود بیان کرده است.

۳-۳ رویکرد اخلاقی - مذهبی

در این کتاب شیخ مفید به نکات اخلاقی نیز اشاره کرده است. او در اعمال روز اول رجب به اخلاق روزه‌گیری اشاره کرده: «و يستحب فيها أيضاً مباضعه النساء على الحل دون الحرام ليزيل الإنسان بذلك عن نفسه الدواعي إلى الجماع في صبيحتها من النهار». یعنی: و مستحب است در شب اول ماه رمضان مباضعه (آمیزش) با زن حلال نه از طریق حرام. تا انسان بتواند از این طریق آنچه سبب رغبت به جماع در طول روز می‌شود (و مانع روزه خواهد بود) را از خود دور کند. (مفید، ۱۴۱۳: ۲۱) یا آورده است که هر که روز اول رجب به زیارت قبر حسین (ع) رود، گناهانش آمرزیده می‌شود. (مفید، ۱۴۱۳: ۵۷)

در ذکر رویدادهای محرم ضمن یادآوری اخلاق ناپسند و ناهنجار برادران یوسف در به چاه انداختن او؛ به روز دهم محرم و روز عاشورا اشاره کرده و اخلاق این روز را برای شیعیان اینگونه توصیف کرده است: «در این روز شیعیان باید مصیبت زده باشند و از خوردن طعام و آب زیاد اجتناب و دوری کنند. اقامه عزای نمایند و تا زوال خورشید از خوردن طعام و نوشیدن آب خود داری کنند و بعد از زوال خورشید هم غذا طبخ نکنند و مثل غذای اهل مصیبت مانند شیر و ماست و سبزی خورند». (مفید، ۱۴۱۳: ۴۳-۴۵) همه اینها نوعی اخلاق هنجاری و دستوری^{□□□□} بانگش و رویکرد مذهبی است که برای شیعیان امامی اهمیت داشته است.

۴-۳ رویکرد عاطفی

این بخش شامل مواردی از تقویم مفید است که به جهات ۱- سرور و شادمانی مذهبی؛ ۲- غم و اندوه مذهبی و ۳- مواردی که تنها جنبه عبادی دارند پرداخته شده است.

خود عنوان مسار (زمانهای سرور و شادمانی) که نویسنده برای تقویمش انتخاب کرده نشانه دغدغه او است و به دلالتی خاص تلاش کرده تا شیعه را اهل سرور و شادمانی نشان دهد. البته شادمانی که او مد نظر دارد، شادمانی اهل ایمان و آنچه مورد رضایت دین و خداوند است، می‌باشد (مفید، ۱۴۱۳: ۱۸). به همین دلیل وی در همان ابتدا توصیفی شاد از ماه رمضان آورده و نوشته است: ماه رمضان از همه ماهها برتر است زیرا که این ماه بهار اهل ایمان است... در این ماه درهای بهشت باز و درهای جهنم بسته است... قرآن این ماه را ماه خیر و برکت نامیده و... (مفید، ۱۴۱۳: ۲۰). به نظر می‌رسد همین دغدغه، دلیل اصلی شیخ مفید بوده که ماه رمضان را بر ماههای حرام مقدم نموده است. شیخ مفید در بیشتر موارد برای سرور و شادمانی: خیرات و صدقه و روزه؛ برای اندوه و غم شیعه: لعن و نفرین، استغفار، زاری، نماز و برای دیگر موارد غسل، نماز، دعا، توبه و گاهی نخواستن را مستحب دانسته است. جدول زیر وضعیت این درونمایه را به خوبی نشان می‌دهد:

ماهها	موارد	موارد سرور و شاد	موارد خنثی	موارد هم و اندوه
رمضان	۱۲	۲	۵	
شوال	۲	۱	۱	
ذی قعدة	۱	۰	۲	
ذی حجة	۲۰	۰	۱	
محرم	۷	۰	۲	
صفر	۰	۰	۶	
ربیع الاول	۷	۱	۳	
ربیع الآخر	۱	۱	۰	
جمادی الاولى	۲	۰	۰	
جمادی الثانی	۱	۳	۱	
رجب	۵	۱	۲	
شعبان	۲	۲	۰	
جمع بندی	۶۰	۱۱	۲۳	

روزهای خنثی روزهایی هستند که تنها به جنبه عبادی توجه شده است.

از جمع بندی موارد این جدول که در تقویم مفید گردآمده، می توان به راحتی نتیجه گرفت که نویسنده بیشترین همت و توجه خود را به روزهایی اختصاص داده که با سرور و شادمانی مذهب شیعه امامیه همخوانی داشته و نام کتاب به طرز مطلوبی با محتوای آن سازگار است. از اینجا مشخص می شود اینکه برخی به اشتباه پنداشته اند که نام «مسارالشیعه» برای این تقویم نامه، نه درست است و نه درونمایه آنرا می رساند و نه با هدف نویسنده سازگار است (حسین جلالی، ۱۳۸۶: ۲۹۵)؛ سخنی خطا و نادرست است.

در پایان باید گفت: همه این موارد را می توان در رویکرد و نگاه مذهبی نویسنده خلاصه کرد که باعث شده تا از این منظر به تمام حوادث سیاسی و دینی توجه کند. پس در جمع بندی باید تمام این موارد را تلاشی برای جریان سازی و مدیریت فرهنگی جامعه شیعه اثنی عشری خلاصه نمود که تقویمی تاریخی- سیاسی- فرهنگی را بوجود آورده است. این تقویم از قلم یک متکلم چیره دست که معلم مذهب است تراویده و این گرایش او بر تمام بخشهای این تقویم چیرگی پیدا کرده است. شیخ مفید با یادآوری مناسبتها و داستانها در قالب بیان تاریخی علاوه بر آنکه به دنبال زنده نگهداشتن آن تاریخها بوده، تلاش کرده در قالب ایجاد جذابیت از طریق قصص تاریخی؛ اعمال عبادی و نگاه شیعه را به خواننده تقویم منتقل نماید و به فرهنگ سازی و حفظ فرهنگ شیعه کمک نماید و از تحریف این فرهنگ جلوگیری کند.

نتیجه گیری

بررسی تطبیقی این دو گاهنامه نشان می دهد که این دو تقویم، تفاوتها و شباهتهایی در درونمایه زمانی و درونمایه فرهنگی داشته اند.

اما شباهت های این دو تقویم را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. هردو تقویم بر تقویم های پیش از خود وابسته بوده و بر آنها تکیه داشته اند.

۲. هر دو تقویم از جهت زمانی دارای صورت و شکل تقویمی هستند.
 ۳. در هر دو محاسبه تقویمی (هرچند با شدت وضعف) وجود دارد. در گاهنامه یزدگردی با تمرکز بیشتر و در مسارالشیه فقط به آغاز ماه پرداخته شده که با اتمام ماهها، سال نیز به پایان می‌رسد.
 ۴. هر دو تقویم، مواد و درونمایه فرهنگی پر رنگ و قابل توجهی دارند و هر دو دارای محتوای فرهنگی هستند.
 ۵. نیاز به حفظ هویت فرهنگی و مدیریت جامعه مخاطب، در هر دو تقویم دیده می‌شود.
 ۶. در هر دو تقویم رویکرد سیاسی، مذهبی، اخلاقی و عاطفی وجود دارد.
 ۷. زمینه‌ها، عوامل و فشار سیاسی از سوی حاکمیت در نام و محتوای تقویم‌ها موثر بوده‌اند.
 ۸. هر دو در جغرافیای سرزمینی ایران تولید شده‌اند.
 ۹. هر دو در جغرافیای فرهنگی ایران وجود یافته‌اند.
 ۱۰. در هر دو نگاه فراطبیعی وجود دارد.
 ۱۱. در هر دو روزهای غم و شادی وجود دارد.
 ۱۲. روزهای شاد در هر دو تقویم بسیار بیشتر و پررنگ‌تر از روزهای غم هستند.
- همچنین تفاوت‌های دو تقویم را از جهت درون‌مایه زمانی و درون‌مایه فرهنگی، به صورت زیر می‌توان خلاصه کرد:
۱. گاهنامه یزدگردی تقویمی نجومی و خورشیدی است اما مسارالشیه تقویمی قمری و متکی بر حرکت ماه است.
 ۲. گاهنامه یزدگردی درون‌مایه زمانی دقیقی و در آن تقسیمات زمانی: سال، ماه، هفته، هفته، شبانه روز ... و کیسه-گیری به طور جدی لحاظ شده است اما در مسارالشیه، این موارد وجود ندارد.
 ۳. آغاز ماه در گاهنامه با پایان تعداد روزها است؛ اما در مسارالشیه آغاز ماه به طلوع ماه در آسمان و مشاهده آن تکیه دارد و بتبع بیان و آغاز سال نیز با همین روش اندازه‌گیری می‌شده است. بعبارت دیگر گاهنامه ایرانی، تقویمی عددی و کمی است اما مسارالشیه تقویمی شهودی و کیفی است.
 ۴. روزهای جشن و شادی یا غم و اندوه از حیث دوره در مسارالشیه که قمری است زودتر رخ می‌دهد اما در تقویمی ایرانیان به ثبات و تغییر نکردن آنها توجه می‌شده است.
 ۵. گاهنامه ایرانی با نگاه تمدنی و نیازهای تمدنی به درون‌مایه توجه شده اما در مسارالشیه با نگاه سیاسی- مذهبی و با رویکرد کلامی به درون‌مایه پرداخته است.
 ۶. در مسارالشیه بیان حوادث تاریخی به وضوح دیده می‌شود و مفاد تاریخی دارد اما در گاهنامه ایرانی این موارد بسیار کم رنگ و ناچیز است.

۷. روزهای شاد و غم در گاهنامه یزدگردی به صورت اجتماعی در نظر گرفته شده‌اند اما در مسارالشیهه بر این وجه تاکید نشده است.

۸. گاهنامه ایرانی با نگرش تمدنی و ترکیبی از نگاه دنیایی و فرا دنیایی برای پاسخ به دو نیاز یک جامعه متمدن تدوین یافته بود تا نیازهای محاسباتی مانند محاسبه دوره‌های مالیاتی، کشاورزی و... و نیازهای دینی- فرهنگی را پاسخ دهد. اما مسارالشیهه تنها با نگاه مذهبی و نگاه فرا زمینی (الهی) به دنبال پاسخ به نیازهای مذهبی و فکری جامعه شیعه بوده است.

۹. زمان های شاد در گاهنامه ایرانی برآمده از جهان بینی و تمدن ایرانی خصوصا کشاورزی است که در جشنهای مهرگان، یلدا، نوروز و... تجلی یافته است اما در تقویم های شیعه برآمده از جهان بینی مذهبی و یادداشت رهبران، روزهای مهم شیعه و تجلی اختلاف با مذاهب دیگر اسلام است.

پی نوشت

۱. □ نوشته ابوالفداء عمادالدین اسماعیل بن نورالدین علی بن محمود ایوبی.
۲. □□ به معنی گاه شماری
۳. □□□□ در این گاهنامه سال را به دوازده ماه تقسیم کرده بودند به نامهای: ادوکن‌نیش؛ ثورواهر؛ تائی گرچی؛ گرم‌پد؛ درن- باجی؛ کاریاشیا؛ بایگاه‌دئس؛ ورگزن؛ اثری‌یادی؛ آنامک؛ سامیا؛ ویخن. (ابوالفضل نبئی، تقویم در تاریخ ایران، دانشگاه- تهران، ۱۳۸۱ش، ص ۱۰۲-۱۰۳)
۴. □□ نامهای دیگر: «گاهنامه مزدیسنا» و «گاهنامه زردشتی». گاهنامه‌ای مذهبی پس از داریوش بزرگ است. در آن ماههای زردشتی که اختصاص به فرشتگان دارند جایگزین ماههای هخامنشی شدند. گاهنامه اوستایی براساس مراسم، فرائض و اهداف دینی بنا شده و مسائل سیاسی و مادی در آن مورد توجه نمی‌باشد. (ابوالفضل نبئی، تقویم در تاریخ ایران، دانشگاه- تهران، ۱۳۸۱ش، ص ۱۰۵)
۵. □
<https://web.archive.org/web/20040805235246/http://www.princeton.edu/~tipapers/declaration/declaration.html>
<http://www.csmonitor.com/USA/Politics/The-Vote/Who-coined-the-name-0۸۱۶/۲۰۱۲>
<http://www.princeton.edu/~tipapers/declaration/declaration.html>
 United-States-of-merica- Mystery-gets-new-twist#disqus_thread
۶. □□ بیرونی آورده: نوسرد، روز اول آن نوروز سعدیان است که نوروز بزرگ است یا آورده: فغنگان، روز اول آن نیم‌سده نام دارد و معنی آن نیم سال است. (آثار الباقیه، ص ۳۱۰ و ۳۰۹)
۷. □□□□ دی‌آذر یا دی به آذر: روز هشتم ماه از ماههای ۳۰ روزه یزدگردی.
۸. □□□□ دی به مهر: روز پانزدهم ماه از ماههای ۳۰ روزه یزدگردی
۹. □□ دی به دین به روز بیست و سوم ماه از ماههای ۳۰ روزه یزدگردی
۱۰. □ این بدین معناست که روزهای هفته در آن زمان با نامهای امروزی خوانده نمی‌شده‌اند.
۱۱. □□ در زبان عربی «خمسه مسترقه» گفته‌اند به معنی «پنج دزدیده».

۱۲. □□□ برای تقویم جلالی نگاه کنید: موسی اکرمی، گاه شماری ایرانی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۰ خ، ص ۵۲ به بعد؛ تاریخ تقویم در ایران و کشورهای اسلامی، گاه شماری در ایران، «گاه شمار جلالی»، پایگاه اطلاع رسانی مرکز تقویم مؤسسه ژئوفیزیک دانشگاه تهران، بازبینی شده در اسفند ۱۳۹۰ خ.
۱۳. □□□□ خصوصاً فرضیاتی که می کوشد جامعه ایرانی را نسبت به حاکمان ساسانی (غیر خسرو پرویز) ناراضی جلوه دهد.
۱۴. □□□ به معنی مقدسان جاودانی.
۱۵. □□ به معنی ستایش سزا.
۱۶. □□□ توجه به نیروی پیشرفت تا آنجا که می توان گفت فروردین همان پروردین یا پروراندن است.
۱۷. □□□□ امروز نیز همان نام ها در گاهنامه هجری-خورشیدی بکار می رود.
۱۸. □□□□□ نگاه اعتقادی از بالا به پایین نگاه می کند و سعی دارد تا همه زمین و پدیده های آنرا را با این نگاه و از منظر فرازمینی توجیه کند.
۱۹. □□□ وجود انواع محصولات کشاورزی در این مراسمها به خوبی گواه این مهم است.
۲۰. □□ برای شرح کامل این نیایش و روزها و چگونگی آن نگاه کنید: رستم وحیدی، یسنای ۶۲: نیایش آتش در دین زرتشتی، تهران، ۱۳۸۱ خ، ۱-۱۶۵؛ <http://www.ensani.ir/fa/content/271364/default.aspx>
۲۱. □□□ محمد بن محمد بن نعمان بن عبد السلام بن جابر بن النعمان بن سعید بن جبر بن وهیب بن هلال بن اوس بن سعید بن سنان بن عبد الدار بن الریان بن قطر بن زیاد بن الحارث بن مالک بن ربیع بن کعب بن الحارث بن کعب بن عله بن خلد بن مالک (مذحج) بن آدد بن زید بن یشجب بن عریب بن زید بن کهلان بن سیا بن یشجب بن یعرب بن قحطان (رجال النجاشی، ص: ۳۹۹). برای قبیله بنی حارث هم نگاه کنید: قبیله بنی حارث بن کعب [www://wikifeqh.ir/](http://www.wikifeqh.ir/)
۲۲. □□□□ نگاه کنید: محمد بن حسن طوسی [www://wikifeqh.ir/foot-main2#](http://www.wikifeqh.ir/foot-main2#)
۲۳. □□□□□ برای تحلیل بخشی از این تأثیرات: حیدر علوی نژاد، اصحاب ائمه و فقه قرآنی، پژوهشهای قرآنی شماره ۴، زمستان ۱۳۷۴ خ، ص ۱۵۰-۱۶۰
۲۴. □□□□ محرم، صفر، ربیع الاول، ربیع الثانی (یا ربیع الآخر)، جمادی الاول، جمادی الثانی (یا جمادی الآخر)، رجب، شعبان، رمضان، شوال، ذیقعد و ذیحجه.
۲۵. □□□ از تو از هلالها می پرسند که غرض از این که قرص قمر در هر ماه یک بار به صورت هلال در می آید چیست؟ بگو اینها وقتها را برای مردم و برای حج معین می کنند و این کار خوبی نیست که شما در حال احرام از پشت بام داخل خانه ها شوید، بلکه عمل صحیح این است که از خدا بترسید و خانه ها را از در آید و از خدا پروا کنید باشد که رستگار شوید. (بقره/۱۸۹؛ برای شرح: تفسیر المیزان: <http://www.aviny.com/quran/almizan/jeld-2-mizan.aspx>)
۲۶. □□□□ در کتاب مفید وقایع سیاسی از جمله جنگها که وقایعی سیاسی هستند، آورده شده اند (همان، ص ۴۰ و ۴۶ و ۵۴ و ۵۵ و ۵۶...)
۲۷. □□□□□ مطالعاتی که به بررسی باید ها و نباید ها یا شایستگی ها و ناشایستگی ها در باب افعال اختیاری انسان و صفات و ملکات انسانی می پردازد اخلاق هنجاری نام دارد. اخلاق هنجاری را می توان به دو دسته تقسیم کرد. یکی بررسی فضایل و رذایل اخلاقی؛ یا بررسی باید ها و نبایدها و شایستگی ها و ناشایستگی ها در باب افعال اختیاری و دیگری باید ها و نبایدها در حوزه های خاصی مانند: معیشت انسانی، تحصیل علم، معیشت مذهبی و.. که اخلاق کاربردی نیز گفته می شود. این رویکرد به اخلاق کاربردی تا حدی در گذشته نیز مورد توجه عالمان اخلاق مسلمان نیز بوده و آنان به عناوینی نظیر اخلاق حکمرانی، اخلاق دانشوری، اخلاق پزشکی و اخلاق محیط زیست توجه داشته اند. به بسیاری از موضوعات اخلاق

کاربرد در ابواب مختلف کتب اخلاقی عالمان مسلمان پرداخته شده است. در مواردی نیز تالیفات مستقلی در برخی موضوعات انجام گرفته است که از باب نمونه می توان کتاب «آداب المتعلمین» خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲) و «منیه المرید فی آداب المفید و المستفید» نوشته شهید ثانی (۹۰۹-۹۶۶). (جمعی از نویسندگان، اخلاق کاربردی، قم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۵۶؛ مجله پگاه حوزه، شماره ۱۹۹، دی ماه ۱۳۸۵، اخلاق کاربردی؛ مفاهیم و کاربردها؛ مجله معارف مرداد و شهریور ۱۳۸۴، شماره ۲۸ اخلاق کاربردی).

منابع

قرآن کریم

- ابن اثیر، علی (۱۳۷۱)، *الکامل*، ترجمه ابو القاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد (۱۹۷۱)، *لسان المیزان*، بیروت: دار الفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۰۸)، *البدایه و النهایه*، چاپ علی شیر، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابوریحان بیرونی، محمد (۱۳۵۱)، *التفهیم*، تصحیح: جلال الدین همایی، انتشارات انجمن آثار ملی.
- ابوریحان بیرونی، محمد (۱۳۸۶)، *آثار الباقیه عن القرون الخالیه*، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آذرگشسب، اردشیر (۱۳۶۴)، *گاهنامه زردشتی تقویم کامل خورشیدی*، تهران: انتشارات کنکاش.
- الاصفهان، حمزه (بی تا)، *تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء*، بیروت، دارالمکتب الحیات.
- افشارستانی، ایرج (۱۳۷۲)، *سیمای ایران*، تهران: نشر آقاییک.
- اکرمی، موسی (۱۳۸۰)، *گاه شماری ایرانی*، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- ایمانپور، محمدتقی (۱۳۹۱)، *بازتاب هنر و اندیشه ساسانیان در هنر عهد آل بویه*، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۵، پاییز و زمستان، ۵۳-۲۱.
- بحر العلوم، محمدصادق (۱۹۶۲)، *غایه الاختصار فی اخبار البیوت العلویه المحفوظه من الغبار*، نجف: مطبعة الحیدریه.
- براون، ادوارد (۱۳۶۷)، *تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی*، ترجمه: فتح الله مجتبائی و غلام حسین صدری افشار، تهران: مروارید.
- بلاذری، احمد (۱۳۴۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- پیرنیا، حسن (۱۳۷۵)، *تاریخ ایران باستان*، تهران: دنیای کتاب.
- تیواری، کدانات (۱۳۸۱)، *دین شناسی تطبیقی*، ترجمه مرضیه شنکایی، تهران: سمت.
- ثقفی، ابراهیم (۱۳۷۳)، *الغارات*، ترجمه عزیز الله عطاردی، ایران: انتشارات عطارد.
- جانبازی، فاطمه (۱۳۹۴)، بررسی نقوش حیوانی در آثار تمدن جیرفت، جلوه هنر بهار و تابستان، ۴۹-۶۲.
- جباری، محمدرضا (۱۳۸۲)، *سازمان وکالت و نقش آن در عصرنامه*، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱)، *اطلس شیعه*، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۷)، *اخلاق کاربردی*، قم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- حسین جلالی، محمدرضا (۱۳۸۶)، *نقد و بررسی سیری در مسار الشیعه*، ترجمه جويا جهانبخش، آینه میراث، بهار و تابستان ۱۳۸۶، شماره ۳۶، ۲۹۳-۳۱۵.
- خورشیدیان، اردشیر (۱۳۸۷)، *پاسخ به پرسش های دینی زرتشتیان*، چاپ دوم، تهران: انتشارات فروهر.
- دریایی، تورج (۱۳۸۲)، *تاریخ و فرهنگ ساسانی*، ترجمه مهرداد قدرت دیزی، تهران، ققنوس.

- دریایی، تورج (۱۳۹۲)، *امپراتوری ساسانی، ترجمه خشایار بهاری*، تهران: نشر فروزان.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷خ)، *لغتنامه دهخدا*، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضایی، عبدالعظیم (بی تا)، *تاریخ ادیان جهان*، جلد سوم. تهران: انتشارات علمی.
- رضاییان، فرزین (۱۳۸۶)، *هفت رخ فرخ ایران*، ایبانه: انتشارات دایره سبز.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳)، *تاریخ مردم ایران*، (ایران قبل از اسلام)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سامانی، محمود (۱۳۹۳)، *صحابه ایرانی پیامبر و دیگر مسلمانان ایرانی تبار در عصر نبوی*، تهران: نشر مشعر.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، *ترجمه المیزان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد (۱۳۵۶)، *ترجمه تفسیر طبری*، مصحح: حبیب یغمایی، تهران: شرکت سهامی طبع کتاب.
- طبری، محمد (۱۸۹)، *تاریخ الأمم والملوک*، راجعه و صححه وضبطه نخبة من العلماء الاجلاء، لیدن.
- طهرانی، آقابزرگ (بی تا)، *طبقات اعلام الشيعة*، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- علوی نژاد، حیدر (۱۳۷۴)، *اصحاب ائمه و فقه قرآنی*، پژوهشهای قرآنی شماره ۴، زمستان، ۱۴۵-۱۶۴.
- غمخوار یزدی، محمدجواد (۱۳۷۹)، *جایگاه نماز در ادیان الهی*، مشهد: نشر الف.
- غیاث آبادی، رضا (۱۳۸۴)، *ایران سرزمین همیشگی آریاییان*، شیراز: انتشارات نوید.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۹۰)، *تاریخ آل بویه*، تهران: نشرات سمت.
- قمی، حسن (۱۳۶۱)، *تاریخ قم*، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبد الملک قمی، تحقیق سید جلال الدین تهرانی، تهران: انتشارات توس.
- کریمست سن، آرتورامانوئل (۱۳۷۸خ)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نشر نگاه.
- مامقانی، عبدالله (۱۳۵۲)، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، نجف: چاپ سنگی.
- مجیدزاده، یوسف (۱۳۸۸)، *الواح جیرفت و خاستگاه نظام خط ایلامی*، نامه انسان شناسی ۱۳۸۸، شماره ۱۰، ۱۲۶-۹۷.
- محمدمد ملایری، محمد (۱۳۷۹)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، تهران: توس.
- مرعشی، ظهیرالدین (۱۳۴۵)، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، مصحح: محمد حسین تسبیحی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.
- مفید، محمد (۱۴۱۳)، *مسار الشیعه*، تحقیق مهدی نجف، قم: المؤتمر العالمي لالقیه الشیخ المفید.
- منقری، نصر (۱۳۷۰)، *پیکار صفین*، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- میرصادقی، جمال (۱۳۸۵)، *عناصر داستان*، تهران: سخن.
- نبئی، ابوالفضل (۱۳۸۱)، *تقویم در تاریخ ایران*، تهران: انتشارات سمت.
- نجاشی، احمد (۱۴۲۴)، *فهرست اسماء مصنفی الشیعه*، المشتهر به رجال نجاشی، مصحح موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- نیبرگ، هنریک ساموئل (۱۳۸۳)، *دین های ایران باستان*، ترجمه سیف الدین نجم آبادی، کرمان: انتشارات دانشگاه باهنر.
- وحیدی، رستم (۱۳۸۱)، *یسنای ۶۲: نیایش آتش در دین زرتشتی*، تهران: انتشارات فروهر.
- یعقوبی، احمد (۱۹۹۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یزدانی، علی (۱۳۹۵)، *رساله دکتر مواجیه فرهنگی امامان شیعه با فرهنگ ایرانی*، دانشگاه معارف اسلامی.

نرم افزارها

نرم افزار تاریخ اسلامی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)

نرم افزار جامع التفاسیر مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)
نرم افزار سیره معصومان مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)
نرم افزار گنجینه روایات مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)
نرم افزار نور السیره مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)

سایت

<http://www.ensani.ir>

www.wikifeqh.ir

References

- The Holy Quran
- Ibn Athir, Ali (1992), Al-Kamil, translated by Abu al-Qasim Halat and Abbas Khalili, Tehran, Scientific Press.
- Ibn Hajar Asqalani, Ahmad (1971), Lisan al-Mizan, Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Kathir, Ismail (1998), Al-Bida'iyah wa al-Nahiyyah, printed by Ali Shiri, Beirut: Dar Ihya al-Turaht al-Arabi.
- Abu Raihan Biruni, Muhammad (1971), Al-Tafhim, edited by Jalal al-Din Homa'i, National Heritage Society Publications.
- Abu Raihan Biruni, Muhammad (1987), Athar al-Baqiyyah an al-Qurun al-Khaliyyah, translated by Akbar Danasresht, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Azar Gashsab, Ardeshir (1985), Zoroastrian Gazette, Complete Solar Calendar, Tehran: Kankash Publications.
- Al-Isfahani, Hamza (Bita), Sunni History of the Kings of the Earth and the Prophets, Beirut, Dar al-Muktab al-Hayat.
- Afshar-Ristani, Iraj (1993), Simay-e-Iran, Tehran: Aqabaik Publishing House.
- Akrami, Musa (2001), Iranian Chronology, Tehran: Cultural Research Office.
- Imanpour, Mohammad Taqi (2012), Reflection of Sassanid Art and Thought in the Art of the Buyid Dynasty, Tarikh-e-Iran after Islam, No. 5, Fall and Winter, 21-53.
- Bahr al-Ulum, Mohammad Sadeq (1962), Ghaayat al-Ikhtashifi-Akhbar al-Bayutat al-Alawiyyah-al-Mahfouzh-min-al-Ghabbar, Najaf: Al-Haydriya Press.
- Brown, Edward (1988), History of Iranian Literature from Ferdowsi to Saadi, translated by Fathullah Mojtabaei and Gholam Hossein Sadri Afshar, Tehran: Morvarid.
- Balazari, Ajmad (1968), Fateh al-Baladan, translated by Mohammad Tawakol, Tehran: Noghreh Publishing House.
- Pirnia, Hassan (1996), History of Ancient Iran, Tehran: Dunyae Kitab.
- Tiwari, Kadarnat (2002), Comparative Theology. Translated by Marzieh Shenkaei, Tehran: Samt.
- Thaqafi, Ebrahim (1994), Al-Gharat, translated by Azizollah Attardi, Iran: Attard Publishing House.
- Janbazi, Fatemeh (2015), Study of Animal Motifs in the Works of Jiroft Civilization, The Manifestation of Spring and Summer Art, 49-62.
- Jabbari, Mohammad Reza (2003), The Organization of Advocacy and Its Role in the Age of the Imams, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publication Center.
- Jafarian, Rasoul (2012), Shiite Atlas, Tehran: Armed Forces Geographical Organization Publications.

- A Group of Writers (2008), Applied Ethics, Qom, Islamic Science and Culture Research Institute Publications.
- Hossein Jalali, Mohammad Reza (2007), A Critical Study of the Shiite Path, translated by Joya Jahanbakhsh, Aynah Mirasat, Spring and Summer 2007, No. 36, 293-315.
- Khorshidian, Ardeshir (2008), Answers to Zoroastrian Religious Questions, 2nd edition, Tehran: Foruhar Publications.
- Dariyya, Touraj (2003), Sassanid History and Culture, translated by Mehrdad Qodrat Dizi, Tehran, Qognoos.
- Dariyya, Touraj (2013), Sassanid Empire, translated by Khashayar Bahari, Tehran: Foruzan Publications.
- Dehkhoda, Ali Akbar (2008), Dehkhoda Dictionary, Tehran Institute of Publications and Publishing.
- Rezaei, Abdol Azim (Bita), History of World Religions, Volume 3. Tehran: Scientific Publications.
- Rezaiyan, Farzin (2007), Haft Rukh Farokh Iran, Abyaneh: Daaree Sabz Publications.
- Zarrinkoob, Abdol-Hossein (1994), History of the Iranian People, (Iran before Islam), Tehran: Amir Kabir Publications.
- Samani, Mahmoud (1994), Iranian Companions of the Prophet and Other Iranian Muslims in the Prophetic Era, Tehran: Mashaar Publications.
- Tabatabaei, Mohammad-Hossein (1995), Translated by Al-Mizan, Qom: Islamic Publications Office.
- Tabari, Mohammad (1977), Translation of Tafsir Tabari, Edited by Habib Yaghmaei, Tehran: Sahami Taba Book Publishing Company.
- Tabari, Mohammad (1989), History of Nations and Kings, Revised, Corrected and Collected by a Few Distinguished Scholars, Leiden.
- Tehrani, Agha-Bozorg (Bita), Tabaqat A'lam al-Shi'a, Qom: Ismaili Publications.
- Alavi-Nejad, Heydar (1995), Companions of the Imams and Quranic Jurisprudence, Quranic Researches, No. 4, Winter, 145-164.
- Ghamkhar Yazdi, Mohammad Javad (1999), The Place of Prayer in Divine Religions, Mashhad: A. Publications.
- Ghiyashabadi, Reza (2005), Iran, the Eternal Land of the Aryans, Shiraz: Navid Publications.
- Faghihi, Ali Asghar (2011), History of the Buyids, Tehran: Samt Publications.
- Qomi, Hassan (1982), History of Qom, translated by Hassan ibn Ali ibn Hassan Abd al-Malik Qummi, researched by Seyyed Jalal al-Din Tehrani, Tehran: Toos Publications.
- Christensen, Arthur Manuel (1999), Iran during the Sassanid period, translated by Rashid Yasemi, Tehran, Negah Publications.
- Mamaqani, Abdullah (1973), Revision of the Al-Maqal in the Science of Man, Najaf: Lithography.
- Majidzadeh, Yousef (2009), Jiroft Tablets and the Origin of the Elamite Calligraphy System, Anthropology Letter 2009, No. 10, 126-97.
- Mohammadi Malayeri, Mohammad (1990), History and Culture of Iran in the Transition from the Sassanid to the Islamic Era, Tehran: Tous.
- Marashi, Zahir al-Din (1966), History of Tabaristan, Royan and Mazandaran, edited by Mohammad Hossein Tasbihi, Tehran: Sharq Press Institute.
- Mufid, Mohammad (1996), The Shiite Path, Research by Mahdi Najaf, Qom: Al-Mutammar al-Alami la-Alfiyyah al-Sheikh al-Mafid.
- Manqori, Nasr (1991), The Battle of Siffin, translated by Parviz Atabki, Tehran: Islamic Revolution Education Publications.
- Mirsadeghi, Jamal (2006), Elements of Story, Tehran: Sokhan.

- Naba'i, Abolfazl (2002), Calendar in the History of Iran, Tehran: Samt Publications.
- Najashi, Ahmad (2005), List of Names of Shiite Writers, Famous for Rijal Najashi, edited by Musa Shabair Zanjani, Qom: Al-Nashr al-Islami Publications.
- Nyberg, Henrik Samuel (2004), Religions of Ancient Iran, translated by Seif al-Din Najmabadi, Kerman: Bahonar University Press.
- Vahidi, Rostam (2002), Yasnai 62: Fire Worship in Zoroastrianism, Tehran: Foruhar Press.
- Yaqoubi, Ahmad (1992), History of Yaqoubi, translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Yazdani, Ali (2016), PhD Thesis: Cultural Encounter between Shiite Imams and Iranian Culture, Islamic Education University.

Software.

- Islamic History Software, Computer Research Center for Islamic Sciences (Noor)
- Jame'at-Tafasir Software, Computer Research Center for Islamic Sciences (Noor)
- Sirah of the Infallibles Software, Computer Research Center for Islamic Sciences (Noor)
- Tanjineh Hadith Software, Computer Research Center for Islamic Sciences (Noor)
- Noor al-Sirah Software, Computer Research Center for Islamic Sciences (Noor)

Site.

- <http://www.ensani.ir>
- www.wikifeqh.ir